

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**HUKUK VE MANTIK İLİŞKİSİ KAPSAMINDA
MECELLE’NİN BAZI KANUNLARININ MANTIK
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Fatma BAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Hüseyin ÇALDAK

Bingöl – 2024

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

HUKUK VE MANTIK İLİŞKİSİ KAPSAMINDA MECELLE'NİN
BAZI KANUNLARININ MANTIK AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Fatma BAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Hüseyin ÇALDAK

**Bu çalışma [Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü] tarafından
.....nolu Yüksek Lisans tez projesi olarak desteklenmiştir.**

Bingöl-2024

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	3
TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI.....	4
ÖNSÖZ.....	5
TEZ ÖZETİ (TÜRKÇE).....	6
TEZ ÖZETİ (İNGİLİZCE)	7
1. MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYYE.....	8
1.1. Mecelle'nin Tanımı ve Yürürlüğe Girmesi.....	8
1.2. İçerik Bakımından Mecelle.....	11
1.3. Mecelle'nin Kitapları, Babları ve Fasılları.....	16
1.4. Mecelle'nin Osmanlı Hukukundaki Yeri	17
1.5. Mecelle'de Görülen Sorunlarla İlgili Islahatlar ve Yürürlükten Kaldırılması.....	23
2. MANTIK, TANIMI, TARİHİ VE GELİŞİMİ.....	26
2.1. Terim Olarak Mantık	26
2.2. Mantık Tarihi.....	30
2.2.1. Aristoteles'e Kadar Olan Mantık Çalışmaları.....	30
2.2.2. Aristoteles Dönemi Mantık Tarihi.....	33
2.2.3. Aristoteles Sonrası Mantık Tarihi	39
2.3. Mantıkta Kıyasın Yeri ve Önemi.....	50
2.3.1. Tanımı ve Yapısı.....	50
2.3.2. Kıyasın Çeşitleri.....	52
2.3.3. Kıyasın Değeri.....	57
3. MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYYE'DEN MANTIKSAL ÇIKARIMLAR.....	61
3.1. Mantık ve Hukuk Arasındaki İlişki.....	61

3.2. Hukuki Kıyas ve Çeşitleri	62
3.3.Hukuki Kıyas ve Mantıki Kıyasın İlişkisi.....	66
3.4. Mecelle'nin Kanunlarının Mantık Açısından Değerlendirilmesi	67
SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA.....	96

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Hukuk ve Mantık İlişkisi Kapsamında Mecelle'nin Bazı Kanunlarının Mantıklı Açısından Değerlendirilmesi* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

11 / 01 / 2024

İmza

Fatma BAL

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Fatma BAL tarafından hazırlanan *Hukuk ve Mantık İlişkisi Kapsamında Mecelle'nin Bazı Kanunlarının Mantık Açısından Değerlendirilmesi* başlıklı bu çalışma, 11/01/2024 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliği/oy çokluğuyla* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Felsefe* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : **İmza:**

Danışman : **İmza:**

Üye : **İmza:**

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 11 / 01 / 2024 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Mantık ve hukuk arasındaki ilişki, hukukun temel prensiplerini anlama, yorumlama ve uygulamada mantığın önemli bir rol oynadığı bir konudur. Hukuk, mantık ilkelerine dayalı bir düzenleme sistemidir. Hukuk normları, genellikle mantık kurallarına ve tutarlılığa dayanarak oluşturulur. Hukuk, içerdiği prensiplerle ve kurullarla bir bütün olarak mantığa uygun olmalıdır. Hukukun temel prensipleri arasında adil yargılanma, eşitlik, öngörülebilirlik gibi kavramlar bulunur ve bu prensipler, mantığın temel ilke ve kuralları ile uyumludur. Hukuk metinleri genellikle açık ve net değildir. Hukukçular, yasaları yorumlama ve uygulama süreçlerinde mantık kullanarak çeşitli hukuki sorunları çözmeye çalışırlar. Mantık, hukuki argümanları oluşturmak ve hukuki metinleri anlamak için kullanılır. Hukukun içindeki kavramlar ve ilişkiler, mantık yoluyla anlaşılabilir. Hukukun içinde zamanla değişen normlar ve hükümler bulunabilir. Mantık, bu değişiklikleri değerlendirerek hukukun içindeki tutarsızlıkları ve çelişkileri ortaya koyma ve çözme konusunda önemli bir rol oynar. Hukukun üstünlüğü ilkesi, hukukun herkes için eşit ve adil bir şekilde uygulanmasını savunur. Mantık, bu ilkenin gerçekleşmesi için gerekli olan adil ve tutarlı uygulamaların sağlanmasına yardımcı olur. Mantık, hukuki düşünce süreçlerinin temelini oluşturur ve hukukun daha tutarlı, adil ve öngörülebilir olmasına katkı sağlar. Bu nedenle, hukuk ve mantık arasındaki ilişki, hukuki düzenlemelerin ve yorumlamaların doğru bir şekilde yapılabilmesi için önemlidir.

Hukuk ve Mantık İlişkisi Kapsamında Mecelle'nin Bazı Kanunlarının Mantık Açısından Değerlendirilmesi adlı çalışmada bir Osmanlı hukuk kitabı olan Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye adlı kitabının, mantık açısından değerlendirilmesini ele aldık. Çalışmamız, Mecellenin kapsamlı bir kitap olması açısından hepsini genel olarak değerlendirmekten ziyade bazı maddelerini değerlendirmek olacaktır. Bu çalışmada ilk olarak mantığın genel konuları, özellikle hukuk açısından önemli olan Kıyas ele alınmıştır. İkinci olarak ise Mecelle hakkında şekil ve içerik olarak bilgi verilmiştir. Son olarak hukuk ve mantık ilişkisi kapsamında Mecelle kitabının bazı maddeleri mantıksal açıdan ele alınmıştır. Bu değerlendirmede mantık hem kavram olarak hem de anlam olarak kullanılarak maddeler açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmayı hazırlarken yardımlarını ve desteğini esirgemeyen, yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. Hüseyin ÇALDAK'a ve eğitim hayatımda katkıda bulunan bütün hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmamı tamamlarken ve eğitim hayatımda

bana hep destek olan ve motive eden sevgili eşim Murat ve kızım Beyza'ya sonsuz teőekkürlerimi sunarım.

11 / 01 / 2024

Fatma BAL

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Hukuk ve Mantık İlişkisi Kapsamında Mecelle'nin Bazı Kanunlarının Mantıksal Açısından Değerlendirilmesi
Tezin Yazarı: Fatma BAL
Danışman: Doç.Dr. Hüseyin ÇALDAK
Anabilim Dalı: Felsefe
Bilim Dalı: Mantık
Kabul Tarihi:
Sayfa Sayısı: ... (ön kısım) + (tez) + (ekler)
Hukuk ve Mantık İlişkisi Kapsamında Mecelle'nin Bazı Kanunlarının Mantıksal Açısından Değerlendirilmesi adlı bu çalışmada amaçlanan mantığın hukuktaki yeri ve öneminin örneklerle gösterilerek çıkarımlar yapılmasıdır. Bu amaca ulaşırken ise izlenen yöntemde ilk olarak bir yasa kitabı olan Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye yapısı ve özellikleri bakımından incelenmiştir. İkinci olarak ise bağdaştırılacak olan mantık alanının terimsel tanımı, tarihçesi, yöntem ve ilkeleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Son olarak ise Mecelle'den mantıksal açıklamalar içeren maddeler belirlenmiştir ve mantığın ilke ve kurallarına göre açıklanmıştır.
Anahtar Kelimeler: Yasa, mantık, delil, kanıt, ispat, kıyas, akıl,

Bingol University Institute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: Logical Evaluation of Some Laws of Mecelle within the Scope of the Relationship between Law and Logic
Author: Fatma BAL
Supervisor: Doç.Dr. Hüseyin ÇALDAK
Department: Philisophy
Sub-field: Logic
Date:
The aim of this study, titled Logical Evaluation of Some Laws of Mecelle within the Scope of the Relationship between Law and Logic, is to make inferences by showing the place and importance of logic in law with examples. In the method followed to achieve this goal, Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, which is a law book, was first examined in terms of its structure and features. Secondly, the terminological definition, history, methods and principles of the field of logic to be reconciled are discussed in detail. Finally, items containing logical explanations from Mecelle were identified and explained according to the principles and rules of logic.
Keywords: law, logic, evidence, proof, proof, syllogism, reason

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYYE

1.1. Mecelle'nin Tanımı ve Yürürlüğe Girmesi

Türk hukuk tarihinde ve dünya hukukunda derin izler bırakan Mecelle, Türk hukuk tarihi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir, çünkü Mecelle Türk milletinin bir evrimleşme çabasıdır. Mecelle, değişen ve gelişen bir dünya düzeninde Osmanlı'nın Tanzimat Fermanı sonrası getirdiği bir yenilenme biçimidir, bir nevi Osmanlı'nın hukuk alanında silkinip kendini restore edişidir. Fakat bu yenilenmeyi yaparken Mecelle'nin hazırlayıcıları İslami hukuk geleneğini bırakmamış, fıkıh geleneğini değişen Dünya düzenine uygulamaya çalışmışlardır. Mecelle bir yanda gelenekselliğin hakim olduğu hukuk sistemi diğer yanda ise göz ardı edilemeyecek modernliğin sentezlenişidir.

Mecelle'yi incelerken ilk önce kelime anlamına bakmak gerekmektedir. Mecelle, Arapçada “çok büyük boy kitap” anlamına gelirken; Fransızca'da “hukuk ilkeleri derlemesi” yani “codex” anlamına gelmektedir.¹ Dilimizde ise “dergi, mecmua, fikirleri derleyen toplayan hacimli kitap” anlamına gelmektedir.² Tam adıyla ise Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye “adliyyeye ilişkin kanunlar” anlamına gelmektedir.³

Terim olarak Mecelle, 1868 – 1876 yıllarında Ahmet Cevdet Paşa ve komisyonu tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti, Mecelle öncesinde yıllarca her türlü hukuki sorunu İslam fıkıh geleneği doğrultusunda, Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'a⁴ dayandırarak çözmüşlerdir. Bu sistem yetersiz değildir ama Dünya düzeninde yapılan reformlar ve yenilikler çerçevesinde bir uyum hareketini gerektirmiştir. Çünkü dış ülkelerle yapılan ticaret girişimleri bir değişimi gerektirmekteydi.⁵ Bir başka sorun ise var olan kanunlar sözlü bir şekilde bulunmaktaydı. Ülkenin hukuksal sistemi İslam şeri ve örfi hukuk sistemine

¹ Bkz. Mehmet Akif Aydın, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (Ankara: İslam ansiklopedisi,2003), 231.

² Temel Şen, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Şubat 1991), 69.

³ Osman Kaşıkçı, *Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerinde Yapılan Değişiklik Çalışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi,1995), 3.

⁴ Kitap: Kur'an-ı Kerim

Sünnet: Hz. Muhammed'in söz ve davranışları

İcma: Herhangi bir çağda yaşamış İslam bilgini ve müctehidlerin birleşerek kıyas ve delillerle bir sonuca ulaşılması.

Kıyas: Sebep sonuç bağından, benzer çözümlenmiş olaylara bakarak sonuca ulaşmak.

⁵ Yaşar Güçlü, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık,2021), 7.

dayanmaktaydı. Bu durum dış ticareti etkilemesinin yanı sıra Osmanlının çok uluslu yapısını da etkilemekteydi. Osmanlıda yaşayan gayrimüslimler bazı konularda Müslüman halkın davalarına tanıklıkları kabul edilmemekteydi ve bunun sonucunda da davalarda gerekli ve yeterli sonuca ulaşamamaktaydı. Bunun yanı sıra gayrimüslimler İslami usullerle çözemeyecekleri hukuksal durumlarda mahkemeye başvurmak istememekteydi ve bunun sonucunda sorunlar yaşanmaktaydı. Ayrıca Dünya çok hızlı gelişmekte ve değişmekteydi ve her alanda yeniliğe gidilmekteydi. Eski kanunları hızla bırakan yeni yaşam tarzları arasında oluşan çatışmalar sosyal refahı oldukça etkilemekteydi. Örneğin mimari alanındaki değişimler ekonomik alanda alım – satım kanunlarını etkilemiştir.

Tüm bunların sonucunda Osmanlının içinde yaşadığı çıkmazlar ve siyasi sıkıntılar göz önüne alındığında yeni bir “*kanunlaşma ve kanunlaştırma*” çalışması kaçınılmaz olmuştur. Kanun kelimesi Eski Yunanca kökenlidir. Kanun, Eski Yunancada *kanon* olarak geçmektedir. Kanon, vergiye tabi tutulan arazinin ölçü birimi anlamındadır. Daha sonra bu sözcük Arapçaya geçmiştir. Arapçada bu sözcük *kānūn* olarak geçer. Kanunun farklı anlamlarına bakılacak olursa:

“ Kanun kelimesi, kazandığı “dünya ve âhiret işlerinde ölçüt alınması gereken dosdoğru kurallar” (hayat düsturu) anlamına uygun bir hukuk terimi olarak Hıristiyanlık’ta kilise hukukunu ve kilise konsillerinin kararlarını (Canon law), İslâm’da ise şer’î hukuku (el-kānūn’ş-şer’î) ifade etmekte de kullanılmıştır. Ancak İslâm hukuk terminolojisinde kanun kelimesiyle daha çok devlet başkanının belirli alanlardaki yasama yetkisine istinaden özellikle idare, ceza, anayasa ve maliye hukuku alanlarında yürürlüğe koyduğu kurallar ve yaptığı düzenlemeler kastedilmiştir.⁶

Bir devlette selahiyattar makam (millet meclisi, kral, imparator, diktatör vs.) tarafından bütün millet için mer’i olmak üzere konulan müeyyideli kaidelerdir.

Hukuk terimi olarak kanun, “anayasanın yetkili kıldığı yasama organı tarafından Anayasada öngörülmüş yöntem ve biçimlere uygun olarak kabul edilip yürürlüğe konan soyut, genel ve sürekli yazılı bir hukuk kuralıdır.”⁷

Bu terimden türemiş olan kanunlaştırma ise şu anlamlara gelmektedir:

“ Kanunlaştırma, bir ülkede dağınık veya sözlü durumda bulunan hukuk kaidelerini bir araya getirerek, bütün ülkede geçerli olan bir hukuk sistemi oluşturmaktır. Kanunlaştırma faaliyetlerinin sebepleri olarak; hukuki birliğin sağlanmak istenmesi, merkezi devlet fikrinin güç kazanması, ekonomi güvenliğinin sağlanması, sistematik hukuk ilminin gelişmesi, liberalizmin ve

⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/kanun--hukuk>

⁷ Şen, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 70; Hasan Ellek, “Osmanlı’da Kanunlaştırma hareketleri ve Mecelle”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2014), 120.

rasyonalizmin güç kazanması ve tabii hukuk ekolünün güç kazanması doktrinde öne sürülmektedir.⁸

Dar anlamda kanun koymayı ifade eden kanunlaştırma, bir ülkede dağınık ve yazılı olmayan bir şekilde bulunan hukuk kurallarını birleştirerek, tüm ülkede geçerli bir hukuk sistemi meydana getirmektir.⁹

Kanunlaştırmaya gelince bu, herhangi bir hususa müteallik bir hareket tarzını kanun haline koyma kanun halinde kaideler vaz' etme demektir.

Kanunlaştırma kavramı ise biri genel diğeri de özel olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Genel ve geniş anlamda kanunlaştırma, kanun yapma faaliyeti anlamındadır. Arapçada "taknîn", İngilizcede "legislation" kavramları ile ifade edilmektedir. Dar ve özel anlamda kanunlaştırma, dağınık bir halde bulunan yazılı veya sözlü bütün hukuk kurallarının devlet otoritesi tarafından sistemli bir şekilde bir araya getirilmesi faaliyetidir. Bu kavram için Arapçada "tedvin", İngilizcede "codification" kavramları kullanılır.¹⁰

Değişen ve modernleşen ülkeler yenilenmenin temeli olarak kanunlaşmayı hedef görmüştür. Dağınık ve genelde sözlü olan kanunlar yazılı hale getirilip tüm ülke için geçerli hale getirilmiştir. Örneğin, Fransız Devrimi sonrasında hızlı bir biçimde medeni kanun yürürlüğe girmiştir. Osmanlı da bu gelişmelerin gerisinde kalmak istemiyordu. Çünkü kendi içinde iki önemli sorunla baş etmeye çalışıyordu. Birincisi uluslararası ticaret ilişkileri ve hızla modernleşen dünyanın gerisinde kalmama çabası ve bunun getirdiği içsel sıkıntılar, ikincisi ise çok uluslu yapıya İslami hukuk kurallarının uygulanamamasıdır. Örneğin, İslami konulara göre yargılanması gereken bir kişinin davasına gayrimüslim biri şahitlik yapamamaktadır. Ya da gayrimüslim bir vatandaş kendi inancıyla alakalı bir durum yaşadığında İslami kurallara göre yargılanmamaktadır. Bu durum ülkede karışıklık yaratmaya başlamıştır ve çeşitli içsel ayaklanmalara neden olmuştur. Ve bunun sonucunda bir medeni kanunun gerekliliği fikri ön plana çıkmıştır. Bir dönem ülkede Fransız Medeni Kanunu olan *Cod Civil* uygulanmıştır. Fakat bir süre sonra, *Cod Civil* konusunda bazı eleştiriler baş göstermiştir. Ülkede tartışma yaratan iki akım olan Batıcılık ve Muhafazakârlık arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. Ülkece bir medeni kanun gerekliydi fakat Muhafazakârlara göre örf ve adetler de göz ardı edilmemelidir. Bu tartışmaların sonucunda şu ortak noktaya varılmıştır: Bir yanda modernleşmenin gerektirdiği

⁸ Mücahit Ceylan, "Mecelle-i Ahkamı-ı Adliyye' nin Hazırlanışı, Uygulanması Ve Kapsamı", *Adalet Dergisi* 66 (2021), 8.

⁹ Mustafa Özlü, *Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 98.

¹⁰ Şen, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 70.; Hasan Ellek, "Osmanlı'da Kanunlaştırma hareketleri ve Mecelle", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2014), 120.

usuller esasa alınarak diğer yanda ise gelenekselliğin elden bırakılmadığı devletin resmi mezhebi olan Hanefiliğin gerektirdiklerince bir medeni kanun oluşturmak fikri esas alınmıştır. Bu fikir Mecelle'nin doğuşunun temelidir. Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında bir komisyon oluşturularak oldukça sancılı süreçler eşliğinde çalışmalar başlamıştır.

“Söz konusu kurulda ilk oluşturulduğunda yedi kişinin görev yaptığı esbab-ı mucibedeki imzalarından anlaşılmaktadır. Ancak kurulun üye sayısı daha sonraki kitaplarda 5-9 kişi arasında devamlı değişmiştir. Bütün kitapların altında imzası bulunan sadece Seyfeddin Efendi ve Ahmet Hilmi Efendi'dir. Diğer üyeler Mecelle çalışmalarının tamamında bulunamamışlardır. Cevdet Paşa'nın sadece Kitab'ur-Rehin'de imzası yoktur ve bu kitaba Ömer Hulusi Efendi başkan olarak imza koymuştur.”¹¹

Mecelle çalışmaları Mayıs 1868'de başlamıştır. Komisyon uzun süren çalışmalarını farklı farklı bölgelerde sürdürmüştür. Çalışmalar bakanlar kuruluna sunulmuş ve bakanlar tarafınca tartışılıp padişaha arz edilmiş ve onun onayıyla yürürlüğe girmiştir. Mecelle'nin çoğu kitapları Abdülaziz zamanında yürürlüğe girmiştir. Kalan kısmı ise II. Abdülhamit döneminde onaylanmıştır.

1.2. İçerik Bakımından Mecelle

Mecelle tek seferde yazılmış bir kitap değildir. Her bölümü ayrı ayrı yazılıp padişah onayından geçip yürürlüğe girmiştir. Mecelle'nin kaynakları Hanefilik mezhebi çizgisinde fıkıh¹² kitaplarındaki bilgiler ve verilmiş fetvalar temel alınmıştır. Bu kitapların hepsi önem teşkil etmiş ve oldukça duyulmuş kitaplardır. Yalnız birinci dereceden belgeli kaynakların yanı sıra Mecelle'ye yön veren, onu çerçeveleyen örf ve adetlerden de yararlanılmıştır.¹³

Mecelle kitaplara ayrılmış, kitaplar bölümlere ve bölümler fasıllara¹⁴ ve maddelere ayrılmıştır. Mecelle on altı kitap ve toplamda 1851 maddeden oluşmuştur. Mecelleyi hazırlayan inceleyen ve düzenleyen kurulda, dönemin ünlü hukukçuları olan: Ahmed Cevdet Paşa, Ahmet Hilmi Efendi, Seyfeddin İsmail Efendi, Filibeli Halil Efendi, Seyit Ahmed Hulusi Efendi, Karahalil Efendi, Ahmet Halit Efendi, Alaaddin Efendi, Ömer Hilmi Efendi, Muhammed Emin Efendi, Ömer Hulusi Efendi, Yunus Vehbi Efendi, Abdüsettar Efendi bulunmaktadır. Mecelle'nin hazırlanışında katkısı bulunan bu hukukçuların bazılarının

¹¹ Kaşıkçı, *Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerinde Yapılan Değişiklik Çalışmaları*, 108.

¹² Fıkıh, anlayış tarzı anlamına gelen ve derinlik taşıyan İslam hukukudur.

¹³ Şen, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 95.

¹⁴ Fasil: Bölüm, kısım anlamlarına gelmektedir.

aldıkları eğitim, meslekleri ve kısaca hayatları şöyledir:

Ahmed Cevdet Paşa, 1823 yılında Lofça'da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ahmed olup Cevdet ismini İstanbul'daki öğrenimi sırasında kazanmıştır. Tahsili sırasında ileri derecede Arapça ve Farsça öğreniminin yanı sıra anlayabileceği derece de Fransızca ve Bulgarca da öğrenmiştir. Medresede eğitim aldığı dönemde hem ders alıp, kitaplardan edindiklerini kaleme alıp hem de ders vermiştir. Ahmed Cevdet Paşa aldığı eğitimlerle birçok nitelik kazanmıştır. Kendisi iyi bir devlet adamı, tarihçi, sosyolog, hukukçu, edip, eğitimci ve mütefekkidir. Devlet adamı olarak Ahmed Cevdet Paşa Osmanlılık fikrini güçlü bir şekilde savunurken tarihçi, sosyolog, hukukçu ve eğitimci olarak yaptığı çalışmalarda ise yenilikçi bir tutum sergilemiştir. Bu yenilikçi tutumda Osmanlı'nın geleneksel yapısını bırakmazken diğer yandan da diğer devletlerin metod ve öğretilerini yakından takip etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa kariyerine ilk olarak 1843'te Hamidiyye Medresesi imtihanını kazanarak başlamıştır. Parlak zekası ile hızla yükselmeye devam etmiş 1844'te Rumeli Kazaskerliğine bağlı Premedi Kazasına kadı olarak getirilmiştir. 1848'de Fuad Paşa'ya Mustafa Reşid Paşa'nın şifahi bir talimatını götürmek üzere görevlendirildi. 1849'da ilmiye rütbelerinden olan hareket-i hâriç rütbesini aldı. 1850 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye âzâlığı ve Dârümuallimîn müdürlüğüne tayin edildi. 1851'de eğitim ve kültür alanında çalışmalar yapan Encümen-i Dâniş azaları arasında yer aldı. 1856 yılında mevleviyet derecesindeki Galata kadılığına getirildi. Bu görevden sonra ise çalışmaları hızla devam etmiştir. 1861'de ise İstanbul kadılığına getirilmiştir. 1863 tarihinde Anadolu kazaskerliğine getirildi. 1866'da Meclis-i Hazâin âzâlığına tayin edilmiştir. Bu görevden sonra Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana vilâyetinin birleştirilmesiyle teşkil olunan Haleb valiliğine tayin edildi. 1868 yılında Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılması sonucunda temyiz mahkemesi vazifesi yapacak olan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğine getirildi. 1869'da Babiâli'de Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye Cemiyeti reisliğine getirildi. 1870'de Bursa valiliğine getirilmiş ancak 1871'de kendisine ihtiyaç duyulması nedeniyle Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti ile Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliklerine getirildi. 1872'de Şûrâ-yı Devlet âzası ve Evkaf Nâzırı oldu. 1874 senesinde Maarif Nâzırlığına getirildi. 1876'da Mecelle'yi tamamladı. 1878'de Suriye valiliğine tayin edildi. Ancak dönem dönem Mecelle ile alakalı ek çalışmalarda Mecelle komisyonu tekrar toplanmıştır ve Ahmed Cevdet Paşa da bu çalışmalara katılmıştır. 1888'de Mecelle Cemiyeti ek çalışmalar gerektiği durumlarda tekrar

toplanmak üzere kaldırılmıştır.¹⁵

Ahmed Hilmi Efendi, memleketi Kastamonu olarak bilinir. Eğitimini İstanbul'da tamamlamıştır. Mekke-i Mükerrerme unvanını aldıktan sonra Mecelle Cemiyeti'ne girmiştir. Daha sonra Anadolu kazaskerliği unvanını almıştır. Mecelle'nin bütün kitaplarının hazırlanışına katkıda bulunmuştur. Fıkıh alanında ün kazanmıştır. 1888 yılında ise vefat etmiştir.¹⁶

Seyfeddin İsmail Efendi'nin doğum tarihi bilinmemekle birlikte Elazığ Harputlu olduğu bilinir. Kendisi Ahmed Cevdet Paşa ile birlikte aynı dersi almıştır. Anadolu ve Rumeli kazaskerliği, Şûrâ-yı Devlet azası, bazı dönemlerde Mecelle Cemiyeti başkanlığı görevlerine getirilmiştir. Mecelle'nin bütün çalışmalarında bulunmuştur. Özellikle birinci ve sekizinci kitaplar ve onuncu ve on altıncı kitaplar arasındaki yerlere katkıda bulunmuştur. 1882 yılında da vefat etmiştir.¹⁷

Filibeli Halil Fevzi Efendi, Filibe'de 1805 yılında dünyaya gelmiştir. 1824'te İstanbul'a gelmiştir. Parlak zekası ile bilinip müderrislik ve saray hocalığı yapmıştır. 1862'de Medine mollası, 1863'de fetva emini, 1866'da ders vekili olan Halil Efendi, 1880'de Anadolu ve Rumeli kazaskeri olmuştur. Mecelle'nin birinci ve ikinci kitaplarında Evkaf-ı Hümâyün müfettişi; beş, altı ve yedinci kitaplarında ise şeyhülislâmın ders vekili olarak görev almıştır. 1884'te vefat etmiştir.¹⁸

Şîrvânîzâde Ahmed Hulusi Efendi, doğum yeri Amasya olup Galata kadılığı ve Anadolu kazaskerliği görevlerinde bulunmuştur. Mecelle'nin altıncı ve sekizinci kitaplarının çalışmalarının tamamında bulunmakla birlikte on üçüncü kitapta da katkıları büyüktür. 1889 yılında vefat etmiştir.¹⁹

Kara Halil Efendi, 1804 yılında Amasya'da doğdu. Eğitimine Amasya'da başlayıp Konya'da tamamlamıştır. Fıkıhta yüksek donanıma sahipti. Fetva emini, İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği görevlerinde bulundu. Mecelle'nin yedi, on bir, on üç ve on altıncı kitaplarında fetva emini olarak imzası bulunmaktadır. On ikinci kitapta unvansız imzası

¹⁵ Bkz. Ahmet Şimşirgil – Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle* (İstanbul: KTB Yayınları, 2008), 8-47. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatı.

¹⁶ Bkz. Şimşirgil –Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 52.

¹⁷ Şimşirgil – Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 52; Özlü, *Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle*, 91.

¹⁸ Şimşirgil –Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 52.

¹⁹ Şimşirgil –Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 53.

bulunmaktadır. 1880’de vefat etmiştir.

Alâaddîn Efendi (İbni Âbidînzâde), Şam’da dünyaya gelmiştir. Babası Hanefi mezhebinde büyük fıkıh alîmi Seyyid İbni Âbidîn’dir. Şam’da eğitim almıştır ve daha sonra İstanbul’a gelmiştir. Mecelle Cemiyeti azalığında bulunmuştur. Azalık görevinin yanı sıra kendisinin fıkıh alanındaki yüksek ilminden de faydalanılmıştır. 1888’de Şam’da vefat etmiştir.

Ömer Hilmi Efendi 1845’de doğmuştur. Kendisi döneminin ünlü fakihlerindedir. Müderrislik, fetva eminliği, evkaf müfettişliği ve defterhâne senedât memurluğu yapmıştır. Mecelle’nin son dört kitabının hazırlanmasında katkıları büyüktür. Mecelle cemiyetinden sonra da hukuk okullarında İslam hukuku ve Mecelle dersleri vermiştir. 1889’da vefat etmiştir.

Muhammed Emin Efendi, memleketi Bağdad’da dünyaya gelmiştir. Eğitimini Bağdad’da tamamlamıştır ve bir süre de Bağdad müftisi olarak görev yapmıştır. Daha sonra İstanbul’a tayin olmuştur. Mecelle Cemiyeti âzâlığına seçildi ve Mecelle'nin ilk dört kitabının hazırlanmasında katkıda bulundu. 1891’de vefat etti.

Ömer Hulusi Efendi, memleketi Gümüşhane’de dünyaya gelmiştir. Bahriye müftülüğü ve müderrisliği, şehzadelere öğretmenliği, İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulundu. Mecelle’nin beş, altı, yedi ve sekizinci kitaplarında katkıda bulunmuştur. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa’nın Mecelle Cemiyeti reisliğinden uzaklaştırıldığı dönemde bu göreve getirilmiştir. 1875 yılında vefat etmiştir.²⁰

Mecelle’de ilk kitap Kitâbu’l Büyû olarak bilinse de öncesinde, 1855 yılı başlarında tamamen milli bir medeni kanun oluşturma fikri esas alındığından Metn- i Metin hazırlanmıştır. Hazırlama görevi başında Ahmed Cevdet Paşa, Ali Ratip Bey, Hüsam Efendi ve Tahir Efendi’ nin bulunduğu bu cemiyete verilmiştir. Metn – i Metin , Mecelle’nin ön hazırlık çalışması olarak görülmüştür. Bunun nedeni ise bu fikrin üstünden hareketle daha detaylı bir kanun hazırlama isteği baş göstermiş ve ardından Mecelle çalışmalarına başlanılmıştır.²¹

İçeriksel olarak Mecelle borçlar, alım satım, vekalet gibi konuları barındırırken, aile

²⁰ Şimşirgil – İkinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 53-54.

²¹ Bkz. Ceylan, “Mecelle-i Ahkamı- ı Adliyye ’ nin Hazırlanışı, Uygulanması Ve Kapsamı”, 711; Özlü, *Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği*, 89.

hukuku, miras ve diğer ceza gerektiren suçları barındırmamaktadır. Mecelle, dönemin oldukça süslü dilsel yapısı göz önüne alındığında döneme göre basit, sade ve oldukça yalın bir dilde yazılmıştır. Hükümler açıklık kazanması ve yanlış anlaşılmalara yol açmaması için örneklerle açıklanmıştır ve ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır.²² Burada hukuktaki kanunlaştırmada var olan iki metoddan kazüist (meseleci) metod yöntemi uygulanmıştır.²³ Bu metod yöntemi bilerek tercih edilmiş bir metod yöntemidir. Çünkü Mecelle'nin derlendiği fıkıh ve fetva kitapları da kazüist yöntemle ilerlemektedir. Ayrıca Mecelle'de kazüist metodun tercih edilmesinin bir diğer amacı da yeni gelen hukukçulara yol göstermesi amacıyla. Mecelle kazüist metodun gerektirdiği gibi açıklayıcı, tarif edici, örneklendirici ve yol gösterici bir içeriğe sahiptir. Mecelle bu metodu uygulaması yönüyle mantıksal bir yönünü de açığa vurmuştur.

“ Mecelle bu yeni sistemi oluştururken öncelikle somut olay yöntemini kullanmıştır. Bu yöntem hem hukukçuların işini kolaylaştırmış hem de keyfi karar vermelerin önüne geçerek hukukilik anlayışını pekiştirmiştir. Yine kullanılan bir diğer yöntem de bu dönemdeki normatif anlayışın yerine formelliğe önem verilmesinde açığa çıkmaktadır. Dolayısıyla bir yandan somut olay yöntemi ile hukuki durumlar genel geçer olarak netleştirilmekte, öte taraftan biçimsel ifadeye yakalanan sadelik ile farklı yorum ve yanlış anlaşılmaların önüne geçebilecek bir muhkemlik elde edilmiş olmaktadır.”²⁴

Kazüist metod Mecelle'yi bir kanun kitabı olmaktan öteye bir hukuk kitabı olmaya taşımıştır. Ancak yeni bir hukuk sistemi oluşturması onun ömrünü kısaltmıştır. Çünkü kanun kitapları gibi daha genel geçer ve uygulanabilir yani daha az ayrıntılıdır. Mecelle ise detaylarla ve örneklendirmeleriyle özelleşmiştir. Bu nedenle geçen zamanla birlikte uygulanabilirliğinde sıkıntılar çıkmıştır.²⁵

Mecelle içeriksel olarak Osmanlıda medeni kanun vazifesi görmüştür fakat Avrupa'daki medeni kanundan farklı bir sistem içermektedir. Çünkü daha önce yararlanılan, fıkıh kitaplarında dağınık bir halde bulunan İslam hukuk kurallarının derlenip bunun çağın modernleşme çabasıyla bir araya getirilişidir. Yani analitik hukuk olan Şer'i hukuk ve pozitif hukukun bir araya gelişi.

²² Ceylan, “Mecelle-i Ahkamı-ı Adliyye'nin Hazırlanışı, Uygulanması Ve Kapsamı”, 714-715.

²³ Diğer metod yöntemi ise mücerret yani soyut metoddur.

Bkz. Kaşıkçı, *Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerinde Yapılan Değişiklik Çalışmaları*, 120.

²⁴ Özlü, *Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği*, 107.

²⁵ Kaşıkçı, *Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerinde Yapılan Değişiklik Çalışmaları*, 157.

1.3. Mecelle'nin Kitapları, Babları ve Fasılları

- Mukaddime (Giriş): İki makale içermektedir. Birinci makale Makâle-i Ūlâ' dır. Bu makale fıkıh ilminin tanımı , anlatımı ve bölümlere ayrılmasını içermektedir. İkinci makale ise Makale-i Sâniye'dir. Bu makale fikhın kurallarını bildirmektedir.

- Kitâbu'l Büyû: Birinci kitaptır, alım satım kitabı olarak geçmektedir. Giriş bölümü bulunup yedi bâb ve bunların altındaki toplamda otuz iki fasıldan oluşmuştur. 101. Maddede başlayıp 403. Maddede son bulmuştur. 8 Muharrem 286' da onay almıştır.

- Kitâbu'l İcârât: İkinci kitaptır ve kiralar kitabı olarak geçmektedir. Giriş bölümü, sekiz bâbı ve yirmi fasılı bulunmaktadır. 404. Maddeden başlayıp 611. Maddede son bulmuştur. 6 Zilkade 286' da onay almıştır.

- Kitâbu'l Kefâle: Üçüncü kitaptır. Kefalet kitabı olarak geçmektedir. Giriş bölümü, üç bâb ve sekiz fasıl içermektedir. Giriş bölümünde kefâletle alakalı fikhî kavramları içerir. 612. Maddede başlar ve 672. Maddede son bulur. 18 Muharrem 287' de onay almıştır.

- Kitâbu'l Havale: Dördüncü kitaptır ve havale kitabı olarak geçmektedir. Giriş bölümü, iki bâb ve iki fasıl içermektedir. 673. Maddede başlayıp 700. Maddede son bulmuştur. 25 Safer 288' de onay almıştır.

- Kitâbu'r Rehin: Beşinci kitaptır ve rehin hakkında fikhî görüşler içerir. Giriş bölümü, dört bâb ve dokuz fasıl içermektedir. 701. Maddede başlayıp 761. Maddede son bulmuştur. 25 Safer 288' de onay almıştır.

-Kitâbu'l Emânât: Altıncı kitaptır. Emanet hakkında bilgi verir. Giriş bölümü ve üç bâb ve dört fasıl içermektedir. 762. Maddeden başlayıp 832. Maddede son bulmuştur. 24 zilhicce 1288' de onay almıştır.

-Kitâbul Hibe: Yedinci kitaptır ve bağışlama kitabı olarak geçmektedir. Giriş bölümü, iki bâb ve dört fasıl içermektedir. 833. Maddede başlayıp 880. Maddede son bulmuştur. 29 Muharrem 1289' da onay almıştır.

- Kitâbu'l- Gasb Ve'l- İtlaf: Sekizinci kitaptır. Gasp ve yok etme hakkındadır. Giriş bölümü, iki bâb ve yedi fasıldan oluşmuştur. 881. Maddede başlayıp 940. Maddede son bulmuştur. 23 Rebiülâhir 1289' da onay almıştır.

- Kitâbu'l Hacr Ve'l – İkrâh Ve's – Şuf'a: Dokuzuncu kitap olup, kısıtlılık, zorlama ve önalım ile ilgilidir. Bir giriş, üç bâb ve sekiz fasıl içermektedir. 941. Maddede başlayıp

1044. Maddede son bulmuştur. 16 Rebiülâhir 1290'da onay almıştır.

- Kitâbu'ş Şirket: Onuncu kitap olup ortaklık türleri konusunda bilgilendirmektedir. Bir giriş ve sekiz bölümü içermektedir. Otuz altı fasıl içermektedir. 1045. Maddeden başlayıp 1448. Maddede bitmektedir. 16 Cumâdiyel 1291'de onay almıştır.

- Kitâbu'l Vekâle: On birinci kitaptır, vekâletin usulleri hakkında bilgilendirir. Bir giriş, üç bölüm, altı fasıl içermektedir. 1449. Maddede başlayıp 1530. Maddede son bulmuştur. 20 Cemâziyelulâ 1291'de onay almıştır.

- Kitâbu's – Sulh ve İbra: On ikinci kitaptır ve sulh ve ibra kitabı olarak geçer. Bir mukaddime yani giriş, dört bâb ve dört fasıl içermektedir. 1531. Maddeden başlayıp 1571. Maddede son bulmuştur. 6 Şevval 1291'de onay almıştır.

- Kitâbu'l- İkrâr: On üçüncü kitaptır ve ikrar kitabı olarak geçmektedir. Bir giriş, dört bâb ve üç fasıldan oluşmaktadır. 1572. Maddede başlayıp 1612. Maddede son bulur. 9 Cumâdelulâ 1291'de onay almıştır.

- Kitâbu'd Dava: On dördüncü kitap ve dava kitabıdır. Giriş, iki bâb ve dört fasıldan oluşur. 1613. maddede başlayıp 1675. Maddede son bulmaktadır. 9 Cumâdeluhra 1293'de onay almıştır.

- Kitâbu'l – Beyyinât Ve't – Tahlîf: On beşinci kitaptır. Deliler ve yeminler hakkında bilgi verilmiştir. Giriş bölümü, dört bâb ve on dört fasıldan oluşmaktadır. 1676. Maddeden başlayıp 1783. Maddede son bulmuştur. 26 Şa'ban 1293'de onay almıştır.

- Kitâbu'l - Kazâ: Mecelle'nin son ve on altıncı kitaptır. Yargılama kitabıdır. Bir giriş ve dört bâb ve altı fasıl içermektedir. 1784. Maddeden başlayıp 1851. Maddede son bulmuştur. 26 Şa'ban 1293'de onay almıştır.²⁶

1.4. Mecelle'nin Osmanlı Hukukundaki Yeri

Mecelle öncesinde, Osmanlı hukukunda İslami usuller esas alınmıştır. Verilen hükümler ise eski fetvalara dayanmaktaydı ve bu fetvalar anonim isimlerle kalıplaştırılıp dilden dile aktarılmıştır. Fakat Orta Çağ Batısının aydınlanması ve kendi zincirlerini kırmasıyla, yenilenme yoluna gitmesi sonucu var olan denge ve düzenler değişmiştir.

²⁶ Bkz. Güçlü, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, 13-32.; Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", 49.

Osmanlı bunun sonucunda sıkıntılar yaşamaya başlamıştır ve o da bir yenilenme yoluna gitmiştir. Mecelle tam da bu dönemde tasarlanmış, hazırlanmış ve yürürlüğe girmiştir. Mecelle hazırlanırken hem İslami fıkıh düşünceleri derlenmiş hem de modernleşme etkisi içine işlenmiştir. Örf ve adetlere göre hazırlanırken Mecelle’de Hanefilik esas alınmıştır. Bunun sebebi ise nüfus bakımından ülkede Hanefiliğin yaygın olması ve Hanefilikte dini esasların daha zengin bir biçimde bulunmaktadır. Hanefilikte bir konu hakkında birçok farklı yorumlar içermektedir ve bu yönden oldukça önemli bir bilgi kaynağıdır.²⁷

Mecelle uygulanırken, uygulama alanı sadece Osmanlı Devleti’nin hüküm sürdüğü ülkelerle sınırlı kalmamıştır, diğer İslam devletlerinde de kullanılmıştır. İngilizler Mecelle’yi değiştirmeden Kıbrıs’ta kullanmışlardır ve Bulgarlar kendi dillerinde kullanmışlardır.²⁸ Mecelle bir dönem Osmanlı Devleti’ne bağlı olan Lübnan, Suriye, Irak, Ürdün, İsrail ve Filistin’de uygulanmış ve bu devletlerin Osmanlı’dan ayrılması sonucunda da belirli bir süre geçerli olmuştur. Filistin’de Osmanlı Devleti’nden ayrılmasından itibaren 1948’e kadar süren İngiliz manda idaresi döneminde tamamında kullanılmış. İsrail Devleti’nin kurulmasıyla ise kendi hukuk sistemi oluşturulana kadar sıklıkla 1970’e kadar kullanılmıştır. Filistin’in bazı bölgelerinde, örneğin Batı Şeria ve Gazze’de günümüzde de sıklıkla kullanılmıştır.²⁹

“ Bu durum, Suriye ve Lübnan devletlerinde mülkiyet hukuku açısından 1930, diğer hükümleri bakımından Lübnan’da 1934 ve Suriye’de 1949, Irak devletinde 1951, Ürdün devletinde 1977 senesine dek devam etmiş, yine bazı kısımlarıyla Arnavutluk’ta 1928, Bosna Hersek’te ise 1945 yılına değin uygulanmıştır.”³⁰

Osmanlı Devleti, Mecelle’yi yürürlüğe koyarken hem çağın dışında kalmayıp devletin zayıflamasını önlemek hem de halkın haklarını ve özgürlüklerini artırarak genel refahı sağlamak istemiştir. Mecelle uzun zaman hüküm sürmüş ve döneminin hukuksal açıdan gerektirdiklerini karşılamıştır. Mecelle’yi önemli yapan bir diğer şey ise Osmanlının kendini ve başarısını göstermesidir. Fakat oldukça hızlı değişen Dünya düzenine karşı Mecelle’nin yürürlüğünde sorunlar baş göstermiştir. Mecelle çağının ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulmuş bir medeni kanundur ama tam bir medeni kanun değildir. Yürürlükte olduğu süre içerisinde eksiklikler görülmüştür ve bu yönde eleştiriler almıştır. En önemli eleştiri Mecelle’nin içeriğinde miras ve aile hukukunu bulundurmamasıdır. Bir diğer en önemli

²⁷ Özlü, *Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği*,103.

²⁸ Şen, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle. Yüksek Lisans Tezi*, 111.

²⁹ Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, 231-235 .

³⁰ Ceylan, “Mecelle-i Ahkamı- ı Adliyye ’ nin Hazırlanışı, Uygulanması Ve Kapsamı”, 715.

eleştiri ise Hanefiliği esas alıp onun görüşleriyle ilerlemesi sorundur. Osmanlı çok uluslu bir yapıya sahiptir ve farklı inançlara ev sahipliği yapmaktadır. Sadece Hanefiliği esas alması diğer inançların problemlerini hukuki açıdan çözerken yetersiz kalmıştır. Mecelle'ye yöneltilen eleştiriler gerekçeleriyle ve kendi savunmalarıyla açıklanacak olursa:

1. Kitapların başlarında kelime ve ıstılahların tarif edilmesi:

Bir anayasa da bu tarz tanımların olması o dönemde yaygın bir durum değildir ve bu sebepten eleştiri almıştır. Fakat Mecelle'nin hazırlayıcıları bu tanımlara yer vermelerini gayrimüslim vatandaşların hukuki problemlerinde yol göstermek ve tecrübesiz hukukçuların aydınlanmasını sağlamak amacıyla yapıldığı şeklinde tanımlamaktadır.

2. Bazı maddelerin altına daha önce yaşanmış ve örnek olması amacıyla geçmiş olaylara yer verilmiştir:

Bunun nedeni kararsız kalınan durumlarda hukukçulara yol gösterici olması amacıyla bu misallere yer verilmiştir.

3. Dört mezhep içinden sadece Hanefi ekolüne yer verilmesi:

Bunun savunması şöyledir; Hanefilik Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren devletin resmi mezhebi olarak benimsenmiştir bu nedenle dört mezhep içinden Hanefiliğe yer verilmiştir.

4. Taşınır malın elde edilmesinden önce kanıtı yer verilmesi:

Böyle bir yol izlenmesinin sebebi Hanefi mezhebinin içtihadlarına göre uygun bir yol izlemektir.

5. Bütün açık meselelerde uygulanacak genel maddelerin olmaması:

Bunun savunması şöyledir, bazı hususi olaylarda genel geçer bir madde uygulamak mümkün değildir. Bu durumda İslami hukuk yöntemlerine de başvurarak bu özel olaylara yönelik kıyaslamalar sonucu bir sonuca ulaşmaktır. İslam hukuku kazuistik yani meseleci bir yöntemle dayanır ve Mecelle de bu yöntemle oluşturulmuştur. Birbirine benzer durumlar için her ne kadar ortak sonuçlara ulaşılsa da bu sonuçları her meseleye genellemek mümkün değildir.

6. Mukaddimelerdeki külli kaidelerin tatbik³¹ kabiliyeti azdır:

³¹ Tatbik: uygulama alanı, pratik anlamına gelir.

Mukaddimelerdeki bazı temel terimlerin amacı uygulamalı olarak sınanmak için değil sonuca ulaşmak için yol gösterici olarak konulmuştur.

7. Medeni hukukta olması gereken Şahıs, Aile ve Miras Hukukunun bulunmaması:

Bunun savunusu şu yöndedir; Osmanlı'da farklı kültürler mensuptur ve bu farklı kültürlerle mensup ailelerin olaylarını karşılaştırmak doğru değildir. Bunları karşılaştırmak davayı yanlış sonuçlara götürür.

8. On altı kitap arasında bir tutarlılık yoktur:

Hukuk kitapları arasında bir tutarlılık aramak yersizdir. Ayrıca Mecelle, İslam hukukuna göre oluşturulmuştur ve Kur'an ve hadislerin bir derlemesi olarak oluşturulmuştur. Birbirine benzer konularda kitaplar arasında tutarlılık söz konusudur.

9. Bir kitapta birçok meseleden bahsedilmiştir:

İslam hukukunda ve Mecelle'de fasıllarda yer verilmeyen meselelere olayın gerektirdiği biçimde yer vermek gereksiz değil olayı doğru sonuca ulaştırmada yardımcıdır.

10. Kitaplardaki tasnif fıkıh kitaplarındaki tasnife göre oluşturulmuştur:

Mecelle tam anlamıyla İslami usulleri esas alarak oluşturulmuş bir kanun kitabıdır. Elbetteki fikhi kaideleri esas almak uygundur. Bu eleştiri bu sebepten yersiz sayılmaktadır.

11. Son dört kitap medenî hukuktan çok, hukuk usulü mahkemelerine ait hükümleri ihtiva etmektedir:

Mecelle tam anlamıyla bir medeni kanun olarak değil de Osmanlı hukukçularına yol göstermek amacıyla hazırlanmıştır.

12. Bazen modern iktisadi kuralları esas almak yerinde ahlaki kaideleri esas alması:

Mecelle bir ticaret kanunnamesi değildir. Hazırlanırken İslami usuller ve örf- adet kuralları doğrultusunda hazırlanmıştır. Bu yüzden örf ve adetlerin gerektirdiği ahlaki kaidelere yer verilmiştir.

13. Bazı hususlarda tekrara düşülmüştür:

Bazı hukuk alanlarında ortak müesseseler bulunmaktadır ve bundan olayı açıklayıcı olması için her alanda tekrar edilmiştir.

14. Bir medeni kanunda olması gerekenden fazla kanuna sahip olması:

Mecelle bir medeni kanun değildir, hukuki açıdan yol göstericidir. Bir kılavuza ihtiyaç duyuldukça yeni maddeler eklenmiştir³².

Bu eleştirilerin yanı sıra getirilen bir başka eleştiri ise Mecelle'nin yenilikçi olmayışıdır. Mecelle oluşturulurken yararlanılan kaynaklar ve uyguladığı metodlar dolayısıyla değişikliğe kapalı kalmıştır. Dini kuralları temel alması ve dini kuralların değişmezliği durumu dikkate alınca Mecelle'nin yeniliğe kapalı oluşu sorunu ortaya çıkmaktadır. Devletlerin sürekli ilerleyişi ve değişen toplumsal düzenler karşısında Mecelle'nin bu kapalılığı onu geriye atmıştır.³³ Bu eleştiri yersiz sayılmıştır çünkü Mecelle'nin hazırlandığı dönem göz önüne alındığında dönemi için oldukça ileri seviyede bir kanunname'dir. Mecelle, Müslüman ülkelerde şer'i hukukun derlenmesi bakımından ilk kanun kitabıdır. Ve döneminin gereksinimlerini oldukça karşılamıştır. Onu Türk ve İslam tarihi açısından önemli yapan özelliğidir. Geri kaldığına dair her ne kadar bir eleştiri yöneltile de dönemi boyunca pratik ve dinamik yapısıyla çağının gözdesi olmuştur.³⁴ Ve bir sonraki hukuksal çalışmalara yol gösterici olmuştur. Özellikle İslam hukukçuları tarafından sevgiyle kullanılmıştır. Bunun sebebi İslam hukukuna bağlı kalma çabasıdır.

Mecelle'nin aldığı bir diğer eleştiri ise dilinin oldukça ağır olduğu yönündedir. Mecelle'yi eleştirenler hukukçuların bu kitabı anlamakta güçlük çektiğini ileri sürmüşlerdir. Bunun yanı sıra ülkenin kanun kitabının halk tarafından anlaşılmaya açık olması gerektiği düşünülmüştür. Fakat bu eleştiriler yersiz sayılmıştır. Çünkü Mecelle'nin yazıldığı dönemi esasa almak gerekir. Mecelle döneminin oldukça sade ve anlaşılır bir eseri'dir.

Mecelle her ne kadar eleştiri almışsa da gerek Osmanlı gerekse Dünya hukuk tarihi açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Gördüğü yoğun ilgi ve alâka sonucu üzerine şerhler yazılmıştır. Bu şerhler, hukuk alanında yüksek bilgi sahibi Mecelle'ye hâkim kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu şerhlerin bir kısmı Mecelle maddelerinin tamamını kapsarken, bir kısmı eksik ya da kısmi maddelerden şerhler, diğer bir kısmı ise seçilmiş kitaplar ve kısımlardan oluşan şerhlerdir.

1. Dürerü'l – Hukkam Şerh Mecelleti'l Ahkâm: Ali Haydar Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Mecelle üzerine yazılan şerhlerin en önemlisidir. Sadece Mecelle ile

³² Özlü, *Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği*, 105.

³³ Kaşıkçı, *Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerinde Yapılan Değişiklik Çalışmaları*, 161.

³⁴ Ellek, "Osmanlı'da Kanunlaştırma hareketleri ve Mecelle", 154.

ilgilenmemiş onun kaynaklarıyla da alâkadar olmuştur. Ve kendinden sonra gelen çalışmalara kaynaklık etmiştir.

2. Ruhu'l Mecelle: Hacı Reşit Paşa tarafından yazılmıştır. Sekiz ciltlik bir şerhtir.
3. Mir'at – 1 Mecelle: Arapça olarak kaleme alınan eser, Kayseri müftüsü Mesud Efendi tarafından yazılmıştır.
4. Şerhu'l Mecelle: Lübnanlı salim İbn Rüstem Baz'ın yazdığı bir eserdir. Eser Arapça yazılmıştır.
5. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi: Hafız Mehmet Ziyaeddin Türközade tarafından yazılmıştır.
6. Suriye Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından yazılan şerh: Fakülte hocası Muhammed Sait El Mehasinî tarafından yazılmıştır. 3 ciltlik bu şerhte güncel hukuk kuralları ve mecelle kanunları mukayese edilmiştir.
7. Humus Müftüsü Muhammet Halit El Atasî tarafından yazılan şerh: 6 ciltlik bir şerhtir ve Mecelle'nin Arapça şerhleri arasında en kapsamlısıdır.
8. Bağdat Hukuk Fakültesi Dekanı Münir El Kadi'nin yazdığı şerh: Beş ciltlik bir şerhtir.
9. Kuyucaklızade Mehmet Atıf Bey'in Şerhi: Ölümü ile yarım kalmış bir şerhtir. Bu şerh oldukça meşhurdur.
10. Kitabü'l – Edilleti'l – Asliyyeti'l – Usûlliyye Şerh Mecelleti'l – Ahkâmı'l – Adliyye fî Kısmi'l – Hukuki'l- Medeniyye: Muhammet Sait el Gazzi tarafından yazılmıştır.
11. Tatbikatı Mecelle: Mansurizade Mehmet Said Bey yazmıştır.
12. Zübdetü'l – Evcibe mine'l Mecelleti'l – Ahkami'l – Adliyye: Ahmet Lütfi Bey tarafından yazılmıştır. Mecelle'nin ilk kitabı olan Kitabü'l Büyu' da geçen durumları soru - cevap formatında açıklamıştır.
13. Tafsil Li Tavzihi'l Kavaidi'l –Fıkhiyye ve'l – Usuliye fi Evveli'l – Mecelleti'l – Ahkami'l – Adliyye: Süleyman Hasbi Efendi tarafından yazılmıştır.
14. Tevâkufât- 1 Kavaid-i Külliye: Muhammed Rıfat Bey tarafından yazılmıştır.
15. Tevşih-i Kavaidi'l – Fıkhiyye: Ahmet Şükrü Bey tarafından yazılmıştır.
16. Mecelle Şerhi Teşrih: Abdüssettar Efendi tarafından yazılmıştır.
17. İzahlı ve Mukayeseli Mecelle Külli Kaideleri: Hilmi Ergüney tarafından yazılmıştır.
18. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitabü'sş -Şirket: Bir hukuk hocası olan Mustafa

Fevzi Bey'in eseridir. Şerh, derslerinde verdiği bilgileri içeren bir ders kitabı niteliği taşıyan bir şerhtir.

19. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi: Hocasade Mehmet Rasim Efendi tarafından yazılmıştır.
20. Mecelle'nin Külli Kaideleri ve Yeni Hukuk: Mustafa Reşit Belgesay tarafından yazılmış bir makaledir.
21. Bunların yanı sıra Ali Himmet Berki'ye ait *Hukuk Mantığı ve Tefsir ve Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* bu alanda ismi geçen eserlerdir.
22. Rehber-i Tâlîbin-i Mecelle: Mehmed Ali Bey tarafından hazırlanmıştır. Küçük cep kitabı boyunda, Mecelle'deki terimleri tanımlayan sözlük niteliğindeki bir eserdir³⁵.

1.5. Mecelle' de Görülen Sorunlarla İlgili Islahatlar ve Yürürlükten Kaldırılması

Mecelle her ne kadar çağının ihtiyacını tamamen karşılaması ümidiyle hazırlansa da hiçbir zaman çağının ihtiyacını tam anlamıyla karşılayan bir kanun olamamıştır. Üzerinde yapılan eleştirilerin geçerli yönleri de bulunmaktaydı. Bu eksiklikler karşısında yeni bir kanun yapmaktansa Mecelle üzerinde değişiklikler yapma kararına varıldı. Bunun sonucunda Mecelle'nin dönemine göre uyarlanmasına yönelik şu çalışmalar yapılmıştır:

1. Var olan kanunlarda çıkan eksikliklere karşılık o kanunlar için ek bir madde veya altına gerekli açıklamaları yapılmıştır.
2. Kitabü'l Kaza yürürlüğe girdikten sonra kasame³⁶ ile ilgili oluşan sorunlar için çalışmalar yapılmıştır.
3. Kitab'ül Beyyinat ve Tahlif çalışmalarında çıkan sorunlar için 25 maddelik bir talimatname hazırlanmıştır.
4. Azınlıklara tanınan ayrıcalıkların kanun önünde sağlanamayacağı belirtilmiş herkesin eşitliği sağlanmıştır.
5. Kitab'ül Büyû' da bir takım değişikliklere gidilmiş bazı maddelerin değiştirilmesi teklif edilmiştir. *Düyûn* kavramı eklenmiş.
6. Mal ile ilgili yeni bir tarif yapılmıştır. Mecelle' de mal ihtiyaç zamanı biriktirilen bir şeydi. Yapılan çalışmayla bu ibare kaldırılmıştır.

³⁵ Sami Erdem, "Türkçede Mecelle Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 679-690.

³⁶ Kasame: Faili meçhul cinayette, yani öldüreni bilinmeyen bir cinayet vakasında o bölgede bulunan fakat olay hakkında bilgisi bulunmayan elli kişinin " biz öldürmedik, öldüreni bilmiyoruz şeklinde yemin etmeleridir.

7. 25 Ekim 1917'de Mecelle' ye ek olarak Hukuk- 1 Aile Kararnamesi yürürlüğe girmiştir. Mecelle'ye göre daha sade bir dille yazılmıştır. Kararname, Osmanlıda iki yıl, Ortadoğu ülkelerinde ise 30-40 yıl kadar geçerli kalmıştır.
8. Ukûd ve Vacibat komisyonu tarafından Mecelle'ye bir takım eklemeler ve çıkarmalar yapılmıştır. İlk önce bütün kitapların başında bulunan tarifler çıkarılmıştır. Ayrıca 21 maddeden oluşan yeni kararlar ve değişiklikler eklenmiştir.
9. Ve daha başka komisyonlar da kurularak Mecelle üzerinde çalışmalar yürütülmüştür.

Mecelle üzerinde yapılan yenilik çalışmaları yetersiz kalmış ve Mecelle çağın duraksız ilerleyişine karşılık yenik düşmüştür. Birçok yenilik çalışmaları yapılmış olsa da bu çalışmaların çoğu yürürlüğe girememiştir. Mecelle bir yenilik getirmemiş, derleme bir kanunname'dir. Üzerinde yenilik çalışmaları yapılmış olsa da hazırlanışında herhangi bir yenilik taşımaz. 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra Mecelle'nin yetersizliği ve başarıya ulaşamamış çalışmaları sorunları sonucu yeni bir kanun arayışı çabasına girilmiştir. Yapılan araştırmalar ve çalışmalar toplanan yetkililer sonucu İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu kabul edilmiştir. Aynı zamanda Bu kanunların uygulanmasına yönelik kararnamenin 43. Maddesinde Mecelle yürürlükten kaldırılmıştır. Resmi olarak yürürlükten kaldırılış tarihi ise 4 Ekim 1926'dır³⁷.

Mecelle hukuk dünyasında büyük ilgi uyandırmış, birçok topluma ulaşmıştır. Özellikle İslam dünyasında büyük sempati kazanmıştır. Hukuki açıdan örnek gösterilen bir kanun örneğidir. İslam dünyasında sevilmesinin en büyük nedeni ise İslami geleneğe uygun olmasıdır. Sevilmesinin bir diğer sebebi ise içerdiği tarifler ve yol göstericiliğidir. Pozitif yönleriyle bakıldığında Mecelle oldukça sistemli hazırlanmış oldukça iş kolaylaştırıcı bir yapısı bulunmaktadır. Mecelle her ne kadar İslami koşullara uygun hazırlansa da Osmanlı'nın çok uluslu yapısına uygun olarak adaleti sağlamaya çalışmıştır. Gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler mahkeme önünde eşit tutulmuştur. Mecelle, gelenekselliğin bırakılmadığı aynı zamanda modernleşmenin de göz ardı edilmediği bir eserdir. Mecelle, Türk hukuk tarihinde derin izler bırakmış ve hatta günümüz hukuk kaideleriyle benzer kaideler taşımaktadır. Mecelle büyük eleştirilere maruz kalmış ama aynı zamanda çok da sevilmiş ve uzun dönem yürürlükte kalmıştır³⁸. Mecelle yöntemi gereği

³⁷ Kaşıkçı, Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerinde Yapılan Değişiklik Çalışmaları, 200-215.

³⁸ Özlü, Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği, 111-112.

aklın yolundan şaşmamıştır. Kendinde mantıki izler taşımaktadır. Akli kıyaslarla ulaştığı sonuçlarla yol göstericiliğinin yanı sıra mantığın hukukla ilişkisinin göstergesidir. Bu ilişkiye ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde incelemesi yapılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MANTIK, TANIMI, TARİHİ VE GELİŞİMİ

2.1. Terim Olarak Mantık

Mantık, kelime kökeni bakımından Arapçadır. Arapça “nutuk” kelimesinden türemiştir. Nutuk, söz söylemek ve akıldakini dile getirmek anlamına gelir. Bu nedenle dil ile ilişkisinde Yunancada bir anlamıyla söz anlamına gelen ve akıl, yasa, düzen, ilke anlamına gelen “logos” ile de bağlantılıdır. Türkçeye, Arapçadan geçen mantık kelimesi, İngilizce, Fransa ve Almandada Yunanca temellidir. Mantık; İngilizcede “logics”, Almandada “logik”, Fransızcada “logique” kelimelerinin karşılığıdır³⁹.

Terim anlamında ise mantıkta farklı tanımlara yer verilmiştir:

“ Mantık, düzgün düşünme ve mantıksal düşünme denilen bu düşünme tür ve tarzını konu edinen felsefe disiplininin adıdır.⁴⁰

Mantık sanatı, bütün olarak, akılı düzeltmeye ve insanı yanılgıya düşmesinin mümkün olduğu bütün akılsallarda (ma’kûlât) doğru yola, hakikate götürmeye yarayan kanunları, akılsallar konusunda hata yapmaktan, ayağı kaymaktan ve yanlışla düşmekten koruyan kanunları, kendileriyle ilgili olarak insanın hataya düşmesinin mümkün olduğu akılsalların kontrol edilmesi gereken kanunları verir⁴¹.

Mantık, doğru tanım ve kıyası, yanlış tanım ve kıyastan, kesinlik ifade eden bilgileri, kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir ilimdir. Mantık ilmi diğer bütün ilimlerin ölçüsü konumundadır ve hatta yeni bilgilere ulaşmanın tek yoludur. Mantık bütün bilgiler, bütün bilimler için, bir mizan, bir miyar, bir mihakkak (ölçüt) gibidir⁴².

Mantık, doğru düşünmenin kaidelerini ortaya koyan ilimdir⁴³.

Kullanılması ve kendisine başvurulmasıyla düşünme sırasında zihni hatalardan koruyan, kural ve kanun türünden bir araçtır.⁴⁴

³⁹ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 11.; Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1996), 27.

⁴⁰ Özlem, *Mantık*, 27.

⁴¹ Farabi, *İlimlerin Sayımı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 9.

⁴² İbrahim Çapak, *Gazâli'nin Mantık Anlayışı*, (Ankara: Özkan Matbaacılık, 2011), 12.

⁴³ Nurettin Topçu, *Mantık* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 9.

⁴⁴ Murtaza Mutahhari, *İslami İlimlere Giriş: Mantık ve Felsefe* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 20.

Mantık: Düşüncenin düşünceyle doğrulanması bilimidir. ⁴⁵

Mantık, hataya düşmenin mümkün olduğu konularda düşünce kuvvetini doğru yöne sevk eden şeylerle ilgili bir sanattır; akıl yürütmeye varılan bütün hususlarda hatadan koruyacak her şeyi öğreten bir sanattır. ⁴⁶

Mantık deyince çıkarımları denetlemek için geliştirilmiş olan bir yöntemi anlıyoruz. Çıkarım eldeki bilgilerden yeni bilgiler türetme, eldeki verilerden bir takım sonuçlar çıkarma işlemi demektir. ⁴⁷

Mantık ilminin konusu, bilinenlerden bilinmeyenlere ulaşmanın yolunu göstermek, gayesi ise düşüncenin doğrusunu (sahih olanını) yanlış olandan (fasit olandan) ayırmaktır. ⁴⁸

Mantık doğru ve düzgün düşünme ya da tutarlı düşünme türüne ve tarzına verilen addır. ⁴⁹

Mantığın kanunları, gerçekte nasıl düşünüldüğünü gösteren, düşünme olaylarının gidişini betimleyen kanunlar olmayıp, doğru olmak ya da doğru olan sonuçlara varmak istiyorsa, zihnimizin nasıl bir yolda yürümesi gerektiğini gösteren kanunlardır. ⁵⁰

Düşünme, akıl yürütme veya akıl yürütmeler zinciridir.

Mantık hakikâte sevk eden zihin işlemlerinin bilimidir. ⁵¹”

Tüm bu tanımlamalardan ve mantığın işleyiş biçimlerinden yola çıkılarak mantık deyince üç ana kavram ortaya çıkmaktadır. Birincisi düşüncedir, mantık ve düşünce ayrılmazdır. Düşüncenin ayrılmadığı diğer kavram ise insandır. İnsan sürekli ve her daim düşünür ve yaşamını idame ettirir. Fakat insan düşüncelerini sorgulamakla yükümlüdür ve doğru olan ile yanlış olanı ayırt etmeye çalışır. İşte mantık burada devreye girer ve insanın vazgeçilmezi olup bir düşünce süzgeci rolündedir. Mantığın en büyük amacı ve yararı da düşünce işlemi sırasında zihnin hataya düşmesini önlemektir. ⁵² İnsan düşüncelerini bu süzgeç ile mantıklı ve mantıksız olarak ayırır. İkinci kavram ise akıldır. Akıl mantık

⁴⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018), 242.

⁴⁶ İbrahim Çapak, *Düşünce Geleneğimizde Mantık* (İstanbul: Ensar Neşriyat ,2016), 79.

⁴⁷ Adnan Onart - Teo Grünberg - Hüseyin Batuhan , *Modern Mantık ve Uygulamaları* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1976), 1.

⁴⁸ Hasan Ayık , *İslam Mantık Geleneği ve Doğruların Mantığı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 15.

⁴⁹ Abdulkadir Çüçen, *Klasik Mantık (Mantığa Giriş)* (Bursa: Asa Kitabevi, 2009), 16.

⁵⁰ Ernst Von Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972), 1.

⁵¹ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları , 1986), 3.

⁵² Mutahhari, *İslami İlimlere Giriş: Mantık ve Felsefe*, 21.

biliminin ana ürünüdür. Mantık ulaşmak istediği sonuçlara akıl yürütmelerle ulaşır. Akıl devreye girince aynı zamanda mantık da devreye girer ve doğruya ulaşma çabası başlar. Bütün bilimlerde ilerlerken akılla doğruya ulaşmayı çabalar. Bu durumda akıl söz konusu olunca mantık da vazgeçilmezdir ve akıldaki düşünceler mantık tarafından denetlenip doğru sonuca götürmeyi hedefler. Bu denli büyük öneme sahip olan bilim kendi içinde kaideler taşır. Bu durumda mantığın üçüncü kavramı olan kanun devreye girer. Mantık kendi içinde disiplinli ve kurallı bir bilimdir. Mantığın işleyişinde kanunlarla ilerlemesi esastır. Onun disiplinli olması doğru onu sonuca ulaştırmada en büyük esastır. Mutahhari'ye göre mantığın zihinde işleyişi bilinenlerin sıralanıp bilinmeyenlere doğru ilerleyerek, akli biçimde incelenerek bilinmeyene ulaşip açıklığa kavuşmasıdır. Zihin bu işlemi yaparken genellikle doğru sonuca götürür fakat hataya düştüğü durumlarda söz konusudur. Mutahhari'ye göre zihin iki durumda hataya düşmektedir. Birincisi zihinde var olan bilinen öncüllerin hatalı yani yanlış olmasıdır. Yanlış olan bu öncüllerden hareketle sonuç da yanlış olur. Sembolik mantıktan da bilindiği üzere iki öncül karşılaştırıldığı zaman, bu iki öncülden biri doğru dahi olsa diğeri yanlış olduğundan yanlış sonuca götürme olasılığı yüksektir. İkinci hata ise öncüllerin dizilişinde yanlışlar olmasıdır. Örneğin tümevarım yöntemini kullanılan bir bilimsel araştırmada, birbirlerinin nedenleri halinde ilerleyen öncüllerde yer değiştirme yapıldığında hata meydana gelebilir.⁵³

Mantık gerek gündelik yaşam gerekse bilimsel açıdan büyük derecede öneme sahiptir. Her iki koşulda da doğru sonuca ulaşmayı hedefler ve bunu kendine has yöntemlerle yapar. Gündelik yaşamda mantığın önemine değinilecek olunursa mantık düşüncelerin aktarımı kısmında devreye girer. İnsanlar hayatlarını sürdürebilmek için iletişim kurar ve kurdukları iletişimin sağlıklı olabilmesi için düşüncelerin doğruluğunun kanıtlanması gerekir. Bu da mantık aracılığı ile yapılmaktadır. Örneğin; Beyza ile Murat okuldan sonra ne yemek istedikleri konusunda karar vermeye çalışıyorlardır. Murat, “Uzun süredir yemek yemediğim için çok açım, yemek yemeliyiz.” önermesini dile getirirken Beyza bu durumda “Akşam matematik çalışmalıyım.” dediğinde bu iletişimde mantıksızlık oluşur ve istenilen sonuca ulaşılamaz. Bu durumda Beyza mantıklı bir iletişim için “ Ben de çok açım, o halde döner yiyelim.” şeklinde bir önermede bulunması gerekmektedir. Ayrıca gündelik yaşamda bize veya içinde bulunduğumuz duruma aykırı ve yanlış olan söylemler yöneltten kişiye “Mantıklı ol!” diyerek onu mantık sınırları içine davet etmek isteriz. Bu söylem gündelik

⁵³ Mutahhari, *İslami İlimlere Giriş: Mantık ve Felsefe*, 22-23.

yaşamda mantığın vazgeçilmez olduğunun göstergesidir. Gündelik yaşamdaki bir başka önemi de insanın objelerle kurduğu ilişki bakımındandır. İnsan gündelik yaşamını devam ettirirken nesnelere sürekli temas halindedir. Örneğin; araştırmalar için kullanılan bilgisayarlar, haberleşilen cep telefonları, hayatı hızlandıran elektronik ev aletleri... Bunları her kullanma isteğinde, yapılan eyleme karşı alet seçiminde bilme isteğimiz ve düşünme yetimiz devreye girmektedir. Örneğin bulaşık yıkamak isteyen bir kişi bulaşıklarını çamaşır makinesinde yıkayamayacağını aynı zamanda da çamaşırını bulaşık makinesinde yıkayamayacağını zihinsel muhakemesini yapıp, belirli öncüller öne sürüp, bir sonuca ulaşmış olmasının zihinsel ispatına ulaşmış olması gerekmektedir. Gündelik yaşamda objeler ile kurulan her ilişkide mantıksal çıkarımlar söz konusudur.⁵⁴

Bilimsel alanda mantık, hipotezlerin doğru sonuca ulaşmasında büyük öneme sahiptir. Bilim sürekli ve her aşamada öncüllerle ilerler. Bilim önermelerin birbirini izlemesiyle bağlantılı bir şekilde ilerler. Bilimsel bir çalışmada hipotezler öne sürülür ve ilk iş olarak bu hipotezlerin tek başına mantıksal geçerliliğini denetlemek gerekir. Yapılan denetlemelerden sonra tek başına geçerliliği olan hipotezlerden bir aşama oluşturulur. En temelden başlayan ve en genele ilerleyen bu hipotezler mantıksal bir kıyasla sınanır. Bu sınama sonucu mantıksal bir çıkarımla en genel ve en doğru sonuca ulaşır. Kıyaslanan hipotezler yani öncüller mantıksal geçerliliğini kanıtlamak için iki şeye ihtiyaç duymaktadır. Birincisi kendi hakikatleri ve bilgileri, diğeri ise aralarında kurulan nedensellik ilişkisidir. Nedensel bağ kuramayan öncüller doğru sonuca götüremediğinden elenirler. Bilimin temelinde bulunan ve ana malzemesi olan nedensellik ilişkisi mantığın önermeler arasında doğru sonuca ulaştırma işlemi sayesinde gerçekleşir. Bilimin kullandığı bu yöntem tümevarımdır. Aristoteles'in bilgi görüşünde oldukça büyük öneme sahip olan tümevarım kendinden önceki bilgiyle bir bağlantı halindedir. Tümevarım hem bilimin hem de mantığın kullandığı bir yöntemdir ve ikisinin ortak noktasıdır. Bilimde doğru sonuca ulaşmak mantığın süzgecinden geçmeyi gerektirir.⁵⁵

⁵⁴ Bkz. Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, 3.

⁵⁵ Majid Fakhry, "Mantık ve Bilgi Teorisi", *Bilimname Dergisi* 24/1 (2013): 197-199.

2.2. Mantık Tarihi

2.2.1. Aristoteles'e Kadar Olan Mantık Çalışmaları

Mantık tarihi söz konusu olduğunda ilk önce Aristoteles akla gelmektedir. Aristoteles mantığı sistemli hale getiren, düzenleyen ilk kişidir. Fakat mantık tarihi onla başlamaz, ondan çok öncesine dayanır. Mantığın tarihi, felsefenin en eski kavramlarından olan “logos” un ortaya çıktığı tarihle paraleldir. Logos çok yönlü bir kavramdır. Akıl, yasa, söz, kanun, ilk hareket ettirici, güç, tanrısal güç, düşünce anlamlarını içerir. Ama en temel anlamıyla akıldır. Felsefenin ilk temelleri Doğu temelli olup Hint ve Çin felsefesine dayansa da logos Batı temellidir. Antik felsefede Herakleitos ile ilk kullanımı gerçekleştiren logos diğer Antik dönem filozofları ile doğa kaynaklı bir arayış şeklinde ilerlemiştir. Bu filozoflar logosu her şeyin oluşumu ve başlamasında ilk neden olması anlamıyla kullanmıştır. Logosun ilk kullanıcısı Herakleitos da logosu ilk neden olarak kullanmıştır. Ona göre logos kendi içinde bir enerji taşır ve her şey hareketten meydana gelir. Sürekli bir akış söz konusudur, evren her daim enerjinin devinimine tabidir. Logos bir olanın, Tanrısal olanın kendisidir. Tanrısal ruh yerinde durur ve etrafında bulunan her şey birbirinin zıttı ile değişerek hareket eder. Ona göre zıtlıkların savaşı olmasaydı hiçbir şey ortaya çıkamazdı. Savaş başlangıcın kendisidir. Herakleitos'ta ruhsal olan dolaylı yoldan logos, değişmeyen tek şeydir ve etrafında olanların maddesel başlangıcıdır. Fakat burada logos, Tanrı'nın kendisi değildir çünkü Herakleitos'a göre evren Tanrı ya da herhangi bir insan tarafından yaratılmamıştır. Evren sürekli yanan ateştir ve etrafında sürekli akan ve değişen şeyler bu ateşten pay almıştır. Evren bu durumda bir *birlik* halindedir ve logos *evrenin birliği* anlamındadır. Logos ateşin en harlı halidir. Logosa yakın olanlar, evrenin ilkesini bilen insanlar parlarlar ve değer kazanırlar. Uzak olanlar ise kararırıp sönmeye yaklaşırlar ve değer kaybederler⁵⁶.

Thales'in logos kavramı, evrenin ilk ana maddesi olarak sudur. Su, ilahi bir güce sahiptir ve hayat verici bir güce sahiptir. Anaksimandros ise Thales'in tam tersine evrenin logosunun maddesel olmadığını ve *apeiron*dan meydana geldiğini söylemiştir. Apeiron her şeyin içinde özünde olan sınırsız şey anlamına gelir. Var olan her şey bu sınırsızlıktan pay alır ve sonlu olana şekil verip var eder. Fakat bu var oluş bir cezaya mahkûmdur. Başka var olanlara yaptığı haksızlıktan dolayı yok olmakla cezalandırılır ve tekrar sonsuzluğa dönüp kaybolur. Anaksimenes ise Thales ve Anaksimandros'un görüşünü sentezleyerek her şeyin

⁵⁶ Walter Kranz, *Antik Felsefe* (İstanbul: Sosyal Yayınlar,1994), 57-73.

ilk maddesinin hava olduğunu düşünür. Hava, hem apeiron gibi sonsuzca Dünyayı sarmalar ve bitmez hem de su gibi maddi yönü de vardır. Hava, tanrısal bir güce sahiptir.⁵⁷

Maddesel ilk neden düşüncesinin yanı sıra yani deneyimlere ve gözlemlere dayalı arke arayışının yanı sıra; Parmenides, Demokritos, Empedokles, Leukippos gibi filozoflar sadece deneyimlerle değil akılsal bilgiyle de ilk neden arayışında bulunmuşlardır. Akılsal olan bilgi değer kazanmış, bilmenin önemi açığa vurulmuş ve mantığa bir adım daha yaklaşmıştır. Böylelikle logos kavramı yön değiştirmiş ve akli eleştiriye dayalı, bilme odaklı bir yola girmiştir. Elealılar da logosun ve mantığın gelişiminde katkıda bulunmuşlardır. Bu konuda Ksenophanes'in sanısal bilgiyi eleştirip daha kesin sonuçlara ulaşmak gerektiği düşüncesi mantığın kesin öncüllerle yani doğruluğu kanıtlanmış öncüllerle hareket etmesiyle bağdaşmaktadır. Parmenides'in " Var olan vardır, var olmayan var değildir." düşüncesi mantığın özdeşlik ve çelişmezlik ilkesi ile uyumaktadır⁵⁸. Elealıların sürdürdüğü varlığın, var oluşunun veya yok oluşunun değişmezliği geleneğini, Parmenides'in öğrencisi Zenon paradokslarıyla örneklendirmiştir. Zenon'un dört paradoksu vardır:

" Birincisi taşınan şeyin yolun yarısına hedeften önce varması gerektiğinden hareketin olmadığıdır. İkincisi Akhilleus denilendir. Bu en yavaş koşan varlığa (kaplumbağaya) en hızlının yetişemeyeceğidir. Çünkü, kovalayan varlığın bir noktaya ancak öteki oradan hareket ettikten sonra varması gerektiğinden en yavaşın en hızlıdan biraz önde bulunması gerekir... Üçüncüsü fırlayan okun durduğudur. Bu, zamanın şimdilerden kurulmuş olduğunu kabul etmekle olur; bu kabul edilmezse bu önerme de olmaz. Dördüncüsü koşu yerinde karşıt yönlerden eşit sayıda (duran) cisimler önünde hareket eden eşit sayıdaki cisimler üzerine olandır; bunların birtakımı koşu yerinin sonundan bir takımı da ortasından eşit hızla hareket ediyorlar; buna göre yarı- zamanın iki katı zamana eşit çıktığını sanıyor."⁵⁹

Bu paradokslar mantığın temel üç ilkesi ile uyum sağlamaktadır ve dolaylı yoldan bu ilkelerin örneklendirmesidir. Elealı Zenonla sıklıkla karıştırılan Kıbrıslı Zenon da mantığın sistematize edilmesinde ilk adımları atan kişilerdendir. Bir tüccar olarak Atina'ya gelen ve bir kitapçıda gördüğü Ksenophon'un Anıları kitabında bahsedilen Sokrates'ten etkilenip felsefeyle ilgilenmeye başlamıştır. Zenon sonrasında felsefe dersleri vermeye başlamış ve aynı zamanda döneminin filozoflarının verdiği felsefe öğretilerini de dikkate almıştır. Uzun yıllar süren bu felsefe deneyimleri sonucu Stoa Okulunu kurmuştur. Felsefi görüşü

⁵⁷ Kranz, *Antik Felsefe*, 27-39.

⁵⁸ Necip Taylan, *Mantık Tarihi - Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 36.

⁵⁹ Kranz, *Antik Felsefe*, 90.

Sokrates'in öğretileri ve okullarında eğitim aldığı Kiniklerden etkilenmiştir. Zenon felsefeyi fizik, mantık ve ahlâk olmak üzere üçe ayırmıştır. Fizik ve mantık doğayı anlamak ve onun bilgisine sahip olmak için gereklidir. İnsan için gerekli olan iyinin ilk adımıdır. Ona göre mantık ve fizikle kavranan doğa, mantık yoluyla anlamlandırılan bir var oluş ve doğal düzen iyi bir ahlâkın temel zeminini oluşturmaktadır. Zenon'a göre ahlâki iyi dünyevi iyiler değildir, erdemli ve erdemsizlik arasında mantıki bir eleştiri yaparak erdemli olanı seçerek yaşamayı tercih edip erdemsizliğin vermiş olduğu huzursuzluktan kaçınarak erdemli yaşamın huzurluluğuna ulaşmaktır. Stoa okulunda yetişen Khryssippos da mantık ve diyalektik açısından çalışmalarda bulunmuştur.⁶⁰

Mantığın tarihsel birikiminde katkıda bulunan başka bir düşünce de Sofistlere aittir. Sofistler, Parmenides ve Herakleitos'un görüşünden etkilenerek hakikatin bulunmayacağını düşünerek şüpheli bir biçimde yaklaşımda bulunur. Sofistler her karşıt delilin çürütülebileceğini düşünmüşlerdir. Onları bu düşünceye ulaştıran şey var olan ve doğayı sorgulayan yaşam anlayışından daha toplumsal – insani olana yönelmeleridir. İnsan hayatında başarı elde etmesi için pratik bilgilere sahip olmalıdır. Onlar yaşamda başarıyı öğütlemeyi ilke edindiklerinden ve insanı temele koyduklarından dolayı genel- geçer olup değişmeyen ilkeler ve öncüller söz konusu değildir. Protagoras öğretilerinde şunu söylemektedir:

“ Bütün şeylerin ölçüsü insandır, var olanların var oldukları, var olmayanların var olmadığı için... Her bir şey bana nasıl görünürse benim için böyledir, sana nasıl görünürse senin için de öyle... üşüyen için rüzgar soğuk, üşümeyen için soğuk değildir. Her şey üzerine birbirine karşıt olan iki söz söylemek mümkündür. Daha zayıf olan sözü ve düşünceyi daha kuvvetli yapmak gerekir.”⁶¹

Protagoras bu düşüncesinde, mantıktaki kıyaslanmanın ilk örnekleri ve kıyasın yeri görülmektedir. Ayrıca Sofistlerin öğrencilerine öğretilerini aktarırken ve öğrencilerine yaşamlarında başarı elde etmek için başkalarını nasıl ikna etmeleri gerektiğini öğretirken retorik (belâgat) sanatını kullanmışlardır. Retorik, zihnin doğru kullanımı ve dilin etkin bir biçimde kullanılması ile karşısındakini ikna etme sanatıdır. Retorik sanatını icra eden kişi, karşısındakini ikna etmek için türlü düşünceleri mantık süzgecinden geçirir ve türlü kanıtlamalarla iknaya çabalar. Retoriğin sözün kullanımı ve mantığında bu sözün kavram aşamasında bulunduğu görülmektedir. Retorikçi sözü zihninde tasarlar, tasarımlarını yani öncüllerini kıyaslar ve ulaştığı sonucu dil ile aktarır. Bu sebepten retorik, dil ve mantık

⁶⁰ Çapak, *Düşünce Geleneğimizde Mantık*, 17-32.

⁶¹ Kranz, *Antik Felsefe*, 194.

ilişkinde katkıda bulunmaktadır. Gorgias'a göre ikna sanatı ruha istediği şekli verir.⁶² Ayrıca Protagoras'a göre her şeyde iki doğruluk vardır ve her düşünce savunulabildiği gibi bunun tam tersi de savunulabilir.⁶³ Protagoras'ın bu düşüncesi retorik'in temel düşüncesini anlatmaktadır. Kişi retorikte karşısındakini ikna ederken, karşıt düşünceleri çürütmek için bazen savunuyor gibi görünüp dolaylı yoldan, mantıksal kanıtlamalarla kendi düşüncesini kanıtlamaya çalışabilir. Sofistler retorik'i pratik amaçlı kullanır, bu sebepten mantık gündelik yaşamın içindedir.

Sofistlerin bu düşüncesi onları eleştiren Sokrates'e temel hazırlamıştır. Sokrates onların düşünce ve yöntemlerini incelerken aynı zamanda kendi mantık görüşünü de oluşturmuştur. Protagoras'ın her şeyde iki doğruluk olduğunu savunduğu düşüncesini reddeder ve tek doğruluk düşüncesini savunur. Bu düşüncesi diyaloglarında apaçık görülmektedir. Bir fikir çürütülmek istendiğinde bu ancak akıl yoluyla ve mantıklı düşünerek diyaloglar halinde konuşularak mümkündür. Sokrates bu eleştirisiyle Aristoteles'e zemin hazırlamıştır.

2.2.2. Aristoteles Dönemi Mantık Tarihi

Aristoteles dönemine gelindiğinde, mantık süreçsel bir şekilde birikim sağlamıştı. Artık geriye Aristoteles'in bu birikimleri inceleyerek kendi mantık görüşüyle birlikte mantığı sistemli ve düzenli bir hale getirmesi kalmıştı. Aslında hayatın her alanında yer alan mantık ile bu sürece kadar gerektiği kadar ilgilenilmemiştir, gün ışığına çıkarılmayı beklemiştir. Aristoteles ise onu gün ışığına çıkarıp gerekli önemi göstermiştir. İlk olarak Aristoteles mantığı diğer ilimleri bilmek ve hayatın her alanında kullanılması gereken bir alet olarak görmüştür. Mantığı diğer ilimlerden ayırmak yerine içinde tutmuştur ve bu ilimleri öğrenirken girişte kullanılması gerektiğini düşünmektedir. Bunun üzerine araştırmalar yapar ve kavramları inceleyerek mantık hakkında birçok eser yazmıştır. Bütün yapıtları kendisinden sonra toplanmıştır ve *Organon* adı verilmiştir. Aristoteles'in mantık görüşünü içeren eserleri şunlardır: *Kategoriler*, *Önermeler*, *I. Analitikler*, *II. Analitikler*, *Cedel*, *Sofistik Deliller*, *Retorika (Hitabet Üzerine)* ve *Poetika (Şiir Üzerine)*. Bununla birlikte *Metafizik* adlı eserinde de yer yer mantığı işlemiştir. Ayrıca Porphyrios'un *İsagoci* adlı eseri de sonradan *Organon*'a eklenmiştir⁶⁴.

⁶² Kranz, *Antik Felsefe*, 198.

⁶³ Özlem, *Mantık*, 306.

⁶⁴ Taylan, *Mantık Tarihi - Problemleri*, 40-44.

Aristoteles'in Organon'u mantıki açıdan yol gösterici formüllere sahip olmakla birlikte varlık felsefesi ile de iç içedir. Aristoteles ilk olarak var olana mantıksal açıdan bakarak dört biçimde yaklaşır. Bunlar; kavram olarak varlık, doğruluk anlamında varlık, ilineksel anlamda varlık, asıl anlamda varlık şeklindedir. Kavram olarak varlık, mantıksal bakımdan var olanı bir ayrıma ve sınıflandırmaya sokmaktır. Aristoteles'e göre kavram bir sözcük veya bir terim olarak alınırsa genel bir anlam içerir. Varlık denildiğinde birçok şeyi kapsar ve altında birçok şeyi barındırır. Fakat var olanlara kendi içlerinde onları özel kılacak anlamlar yüklenirse özele iner ve cins, tür şeklinde ayrımlara sokulabilir. Burada dil ve mantık ilişkisinin bir örneği mevcuttur. Var olanları bir sınıflandırmaya sokmak gündelik olarak var olanların kullanımında büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Doğruluk anlamında varlık ise düşüncede yer alan fikirlerin doğruluğu ve yanlışlığı ile alâkalıdır. Düşüncenin olduğu yerde mantık da devreye girer. Var olanın zihinde mantıki yüklemeler bakımından doğru ya da yanlış olduğu eleştirisi kişiyi başarılı kılar. İlineksel ve asıl anlamda var olanların konusu ise daha çok ontoloji ve epistemoloji ile alâkalıdır.⁶⁵

Aristoteles'in felsefesinde sistemli ve sınıflandırıcı bir düşünce biçimi mevcuttur. O tıpkı var olanları ayırdığı gibi ilimleri de sınıflandırır. İlimleri pratik ilimler, poetik ilimler, theroetik ilimler olmak üzere üçe ayırır. Aristoteles bu sınıflandırmayı yaparken bilginin ve bilimin kullanım amacını göz önünde tutmuştur. Örneğin pratik ilimler, gündelik yaşamda insanın yapıp etmelerini, eylemlerini ve eylemleriyle alâkalı doğan ilişkilerini içeren ilim sınıfıdır. Örneğin insanların birlikte yaşamaya başlayıp devletler kurması doğrultusunda gelişen siyaset, bu ilim sınıfına girer. Toplumsal ilişkiler düzleminde oluşan ekonomi ve hukuk, etik gibi ilimler de gündelik yaşama fayda sağlayan pratik ilimlerdir. Pratik ilimlerin insana sağladığı fayda ise onları doğruya ulaştırmasıdır. İnsanın eylemlerini temel alan ve bu eylemlere göre değişkenlik gösterebilen bu ilim sınıfı, deneyimlerin kıyası ile akıl yürüterek doğru sonuca ulaştırır. Poetik ilimler ise üretime dayanan bir ilimdir. Burada üretim bir ürün meydana getirmektir. Aristoteles'in tekne olarak adlandırdığı ilim sınıfı sanatsal ve zanaâtsal faaliyetleri içerir. Örneğin heykeltçilik, ressamlık, şairlik, demircilik, gemicilik poetik ilimlere örnektir. Ayrıca Aristoteles tıp ve mimarlığı da bu ilim sınıfına dahil eder. Theroetik ilimlerde ise ne bir üretim sağlama ne de bir fayda sağlama amacı söz konusudur. Bu ilimde amaç bilginin ve bilmenin kendisidir. Bu ilim sınıfına fizik, matematik, ilk felsefe onunla ilgili metafizik girmektedir. Bu ilim sınıfı saf bilgi ve

⁶⁵ Muttalip Özcan, *Aristoteles* (Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2011), 21-25.

düşüncenin yanı sıra hakikate ulaşmayı araştırır. Bu ilimin ana malzemesi akılsal kavrayıştır.
66 67

Mantığın bu ilimler sınıflandırmasında yeri Aristoteles tarafından açıkça belirtilmemiştir. Bazı düşünürler mantığın theroretik ilimler sınıfında yer aldığını söylemektedir. Fakat bakıldığında mantığın bütün ilimlerin temelinde olduğu görülmektedir. Pratik ilimlerde eylemler arasında yapılan kıyaslar, poetik ilimlerde düşünce ile ürünün gerçeklik uyumu, theroretik ilimlerde bilgi ve düşüncenin temel olması mantığın hepsi ile iç içe olduğunu göstermektedir.

Aristoteles'in mantığa nasıl katkıda bulunduğunu görmek için *Organon*'u incelemek gerekmektedir. *Organon*, Aristoteles'in mantıkla ilgili bütün eserlerinin derlemesidir. İlk olarak Kategorilere bakıldığında, kitabın adını kelime anlamı olarak açıklamak gerekir. Kategori, genel olarak bir şeyi özellikleri bakımından ayırıp benzer özellikte olanları aynı sınıf altında toplamaktır.

“Grekçede “bir şeyi niteleme, tarif, ifade” anlamındaki kateğoreinin Arapça karşılığı olan kavil kelimesinden türetilen makûle ve çoğulu makûlât “bir varlık veya nesne karşısında onu tarif etmek için söylenen sözler” mânasına gelmektedir (Fârâbî, el-Makûlât, s. 116). Arapçaya yapılan tercüme döneminde Grekçe kategoriasın çoğul biçimi Arapçada kâtîğuryâ ve kâtîğuryâs şeklinde bir süre kullanılmışsa da sonraları bunun karşılığı olan makûlât yaygınlık kazanmıştır. Terim olarak mantıkta bir yüklem şekli ve bir yüklem konuya izâfe edilme tarzıdır. Bir felsefe sistemindeki ana fikir veya kavramdır.”⁶⁸

Yukarıdaki tanımlamadan da anlaşılacağı üzere kategori, bir şeye yüklenen özelliklerin, onu tarif eden özelliklerin, diğer şeylerle benzerlik, zıtlık veya kapsama yönünden kıyaslanarak sınıflandırılmasıdır. Kategori en genelden en özele doğru ilerleyen kapsamlı bir ayrımı teşkil eder. Örneğin Aristoteles Kategorilerde kavramların en genelden özele doğru sıralanışına en genele canlı diyerek başlar. Bunun altında sıralanan çeşitli türler de eş anlama sahiptir. Canlı denilince akla sadece insan gelmez, hayvan da bitki de canlıdır. Bu türlerin canlı oluşu onların ortak özellikleridir. Daha sonra bu türler kendi içlerinde de ayrılarak türlerinin en genel özelliklerini taşıyarak ayrışır. Her alt kategoriye inildiğinde türler cinslere ayrıldıkça taşıyıcılara başka özellikler yüklenir ve onların isimleri belirtildiğinde ise bu özellikler akla gelir. Nesne gibi duran her şey kendi içinde birçok

⁶⁶ Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 65.

⁶⁷ Özcan, *Aristoteles*, 273-307.

⁶⁸ Mahmut Kaya, “Makûlât”, *İslam Ansiklopedisi* 27 (2003), 460-461.

özelliğ taşıyır. Aristoteles terimleri ayırırken on ayrı sınıfa göre kategorilendirir. Bunlar; cevher, nitelik, nicelik, ilişki, zaman, mekân, konum, etki, edilgi ve iyeliktir. İlk olarak cevher tanımlanacak olunursa, cevher var olanı asıl var olan şey olarak temsil eden şeydir. Yani onun yüklemi, ona yüklenen şeydir. Örneğın insanı insan yapan onun temsil ettiğı en temel insansı özelliklerdir. Nitelik denilen şey ise nesnelere tarif eden ayırt edici özellikler olarak bilinen terimlerdir. Ancak nitelikler çabuk değışkenlik gösterir. Örneğın insanın durumlara göre verdikleri tepkiler, çuha çiçeğının bulunduğı ortama göre renk değıştirmesi yemeklerden gelen lezzet vb. şeyler niteliktir. Nicelik ise bir türe ya da cinse ait olan genel özelliklerdir. Örneğın insanın iki ayaklı olması, zürafanın uzun olması niceliktir. İlişki ise nesnenin kendi türü ya da cinsiyle kurduğı ilişkidir. Örneğın insanın anne ve babasının olması buna örnektir. Zaman, mekân ve konum ise onların var oluşunun göstergesidir. Etki nesnenin varoluş düzenine etkisi, edilgi ise var olması yani var oluş biçimidir. İyelik ise sahip olunan meziyetler, eklenen ek özelliklerdir. Örneğın çiçeğın güzel kokması, atların evcilleşmeye yatkın olması, insanın zeki olması iyeliktir⁶⁹.

Organon'da bulunan ikinci kitap olan Önermeler, Kitâbü'l İbare, Peri Hermeneias olarak da bilinir ve kategorilerin devamı niteliğindedir. Bu kitapta önermeleri tanımlar. Önermeler yargı ve pekiştirme bildiren cümlelerdir. Aristoteles kitabında bu cümleleri incelemek için ilk önce isim ve fiil olmak üzere en basit öğelerine ayırır. Ona göre yalın iken hiçbirini anlam ifade etmez. Ancak cümlenin diğere öğeleriyle uyum sağladığında anlamlı olur. İsim, isim tamlamaları ve nitelermeleri tek başına bir anlam ifade etmez ve doğruluk veya yanlışlık bildirmez. Fiiller ise kendi anlamına zaman anlamını ekler. Fakat zaman bildiriyor olsa da tek başına anlam ifade etmez, cümleyle bütünleşmesi gerekir. Cümle çoğı zaman isim ve fiilden başka öğelere de sahiptir. Fakat sözler tek başına bir mana içerebilse de bir araya uylaşımli olarak gelince bir yargı bildirirler. Kendinde doğru veya yanlış barındıran, tasdik ve yargı, reddetme ve inkâr bildiren sözlere deklarativ söz denir. Deklarativ söz, önermelerin kendisidir. Önermeler bileşik ve yalın olabilir. Aristoteles önermeleri tasdik ve inkâr bildiren olarak da ayırmaktadır. Tasdik bildirenler başka bir önermeyle bağlantılı olması ve onu destekleme, pekiştirme amacıyla bilinir. İnkâr bildiren önermeler ise başka bir önermeden ayrı ve zıt olmasıyla bilinir. Her önermenin tasdiğı olduğı gibi inkârı da vardır. Önermeler ayrıca aidiyet ya da ait olmama durumu da bildirir. “-dır, -dir” eki aidiyet anlamı katarken, “ değıldir” ait olmama anlamı katar.⁷⁰

⁶⁹ Bkz. Aristoteles, *Kategoriler* (Ankara: İmge Kitabevi, 1996).

⁷⁰ Bkz. Aristoteles, *Önermeler (Organon II)* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963).

Organon'da yer alan bir sonraki kitap ise *Birinci Analitikler*'dir. Bu kitap kıyasın kaidelerinin verildiği onun içeriğinin anlatıldığı kitaptır. Bu sebepten bazı kaynaklarda Kitabu'l- Kıyas olarak da bilinir. Önermeler kitabında önermenin tanımını yapıp, onları tasdik ve inkâr eden olarak ayırmıştı. Bu kitapta ise kıyasın tarifini, çeşitlerini ve öncüllerin kıyaslanış biçimlerini verir. Burada asıl amaç ispata ulaşmaktır. Bunun için Aristoteles kitabında ilk olarak sırasıyla öncül, terim ve kıyası tanımlar. Daha sonra kıyasın yetkin veya eksik olarak tanımlamasını yapar. Sonrasında ise terimlerin bütüncül olarak kıyaslanışına, bütüncül tasdik ve inkârına bakar⁷¹.

Birinci Analitiklerin devamında gelen *İkinci Analitikler*, Kitabu'l-Burhan olarak da bilinmektedir. Bu kitapta kesin bilgiye yani ispata ulaşma gösterilir. Burada önceki bilgilerden yola çıkarak sonraki adımlarda kesin ve güvenilir bilgiye ulaşma amacı söz konusudur. Gerek kıyasla ve tümevarım yöntemiyle gerekse diyalektik yoluyla her iki türlü de olmak üzere başta matematik olup diğer ilimlerin de istidlâl⁷² ulaşmada temel yöntemidir. İspatın kendisi ilimsel ispat olup, ispat yolunda olan öncüllerin kendinden öncekiyle neden sonuç bağıntılı olarak ilerlemesi gerekmektedir. Öncüllerin doğruluğunun sınanıp kanıtlanmış olması doğru sonuca ulaşmak ve ispatın şartlarına uygun olması için gerekmektedir. Aristoteles'e göre kıyas her koşulda var olsa bile her kıyas öncüllerinin doğruluğu kanıtlanmadıkça ve nedensel bağ kurmadıkça ispata götürmez. İspat edilen her sonuç doğruluğu kanıtlandığından başka türlü bir biçimi söz konusu olamaz⁷³.

Organon'un yer alan bir diğer eseri ise *Topikler*'dir. El-Cedeliye adıyla da bilinen Topikler diyalektiğe dayalı kıyası ve onun özelliklerini ve söz sanatını anlatır. Topiklerde anlatılan başka bir konu ise beş tümeldir. Porphyrios'un İsağocisi bu kitabın özeti niteliğindedir. Aristoteles beş tümeli, diyalektiğe dayalı unsurlar olarak inceler. Porphyrios'ta beş tümel olarak geçen bu unsurlar Aristoteles'te dört tanedir. Bunlardan ilki olan tarif, Porphyrios'un tür ve ayırım tümelerine denk gelmektedir. Tarif, nesnenin özelliklerini ve bulunduğu yerdeki önemini anlatır. Tariflerde özellikle ele alınan şeyler nesnelerin özdeşlik ve ayrımlardır. Porphyrios'ta tür ve ayırım olarak geçen bu özellikte tür herhangi bir şeyin biçimsel tarifinde söz konusudur. Tür denilince o türe ait tarif edici en temel özellikler akla gelmektedir. Örneğin kuş denilince onun hayvan türüne ait olduğunu biliriz. Türler tarif edilirken Porphyrios'a göre cinslerden yararlanılmaktadır. Tarifteki ayırt

⁷¹ Bkz. Aristoteles, *I. Analitikler* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi: 1966) .

⁷² İstidlâl: İspat, sonuç çıkarmak, çıkarım

⁷³ Bkz. Aristoteles, *II. Analitikler* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi).

edicilik olarak ise ayırım tmeline bakmak gerekir. Ayırım söz konusu olduğunda cins ve türler arasındaki ayırım için en genelden özele doğru ayırım yapılır. Ayırım nesnelerde bulunan niteliklerin yani yüklenen özelliklerin ayrıştırılanlarıdır. Porphyrios'a göre ayırım, aynı cinse bağlı olan nesnelerin ayrıştırılmasıdır. Örneğin; canlı sınıfının en üstüne bakıldığında canlıları insan, hayvan, bitki olmak üzere  sınıfa ayrılır. Daha sonra bu sınıflar da kendi içinde ayrılır ve ortaya çıkan yeni cinslerde de ayırt edici özellikler çıktıkça ayırım söz konusudur. Örneğin hayvan sınıfı sırasıyla; omurgalılar omurgasızlar; omurgalılar ise memeliler memesizler olarak; memesizler sürüngenler uanlar vs. Şeklinde ayrılır. Bunun devamında bu ayrımlar her ortaya çıkan cinsle uzamaktadır.

Beş tümelden cins ise Aristoteles'e göre farklı nesnelere öz bakımından yüklenen Şeylerdir. Porphyrios ise cinsi yüklenmesi bakımından yalın olmayıp farklı anlamlar ifade ettiğini söylemektedir. Porphyrios cinsi  anlamlı olarak ele almıştır. İlk olarak tek tek varlıkların diğerleriyle girdiği anlam ilişkisinde oluşan topluluklara cins denir. Örneğin canlılar sınıfında bitkilere bu tanıma göre cins denir. Çünkü bitki türleri arasında her ne kadar farklılıklar olsa da bitki cinsi topluluğu olarak bir arada toplanır. İkinci anlamıyla cins ise çıkıŐ noktasıyla anlam kazanır. Örneğin mikroorganizmalar sınıfında bakterilerin etkileŐimleriyle farklı zaman ve koŐullarla meydana gelen farklı mikroskobik canlılar vardır. Fakat bunların bakteri cinsinden meydana geldiği bilinir. nc anlamıyla cins ise türlerin altında sıralanan, Şeylerdir. Bu anlamıyla cins özel bir anlam kazanır. Örneğin sırasıyla üçüncü anlamda cins Şöyledir; hayvan – kuş – uabilenler- yırtıcı olanlar- kartal.

Beş tümelden bir olan hassa ise, sadece o nesnenin kendisine ait olan, ona anlam kazandıran Şeylerdir. Hassa, nesneye ait özelliklerdir. Porphyrios bu özellikleri dörde ayırır:

1. Trn bazı fertlerine ait olan zellikler: Güzel kokan çiçekler, tıp bilgisi olan insanlar...
2. Trn tamamına ait olan zellikler: İnsanın düşünmesi, bitkilerin fotosentez yapması...
3. Trn fertlerine belirli zamanda ait olan zellikler: İnsanların bebekken diŐ çıkarması, bitkilerin solması...
4. Trn fertlerine ait olup devamlılığı olmayan zellikler: İnsanın zlnce ağlaması...

Beş tümelden sonucusu olan ilinti, Aristoteles'e göre hassa, tür ya da cinste olmayıp onların diŐında nesnede olan Şeylerdir. İlinti bir konudur ve aynı tür ve cinste olan nesnelerde

sadece o nesnede olabiliyorken farklı tür ve nesnelere ise aynı konuya sahip olabilir. Örneğin bir insan da uzun olabilir, ağaç da, bir hayvan da uzun olabilir⁷⁴.

Organon'un son kitabı Sofistik Deliller, sofistlerin yanlış söylemlerini çürütmek için yazılmıştır. Bu çürütmeleri yaparken ise mantıksal yöntemler ile açıklama yapar. Ayrıca Retorik isimli kitabı da mantık tarihine önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu kitapta ise etkili bir hitabet için tasım biçimlerinin kullanımını ve tasıma dayalı kanıtlamaları anlatır. Aristoteles'in mantığı formalize, yol gösterici ve yöntemselliğe dayanır. Aristoteles'in sistematize edilmiş mantıksal düşüncesi kendinden sonra gelen filozoflara yol gösterici ve mantığın ilerlemesinde büyük yol kat ettiricidir.

2.2.3. Aristoteles Sonrası Mantık Tarihi

Stoacılar mantığı ve doğru düşünmenin önemini yaşamın iyiliği açısından temellendirmişlerdir. Genel mantık öğretileri Zenon'un mantık öğretilerine paralel ilerlemiştir. Felsefenin fizik, mantık ve ahlak olarak üçe ayrılmasının yanı sıra mantığı da diyalektik ve retorik olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Diyalektik, Sokratesçi bir yöntemle soru cevap şeklinde bir tartışma sonucu doğruya ulaşma, doğru düşünme çabasıdır. Zihinsel bir eleştiri ve doğruya ulaşma çabası söz konusu olduğunda zihindeki kavramlar akla gelir. Kavramların zihinden aktarımı ise dil ile gerçekleşir. Bu yol üstünden diyalektiğin ana aracı dildir. Diyalektik, dilin etkin ve doğru bir biçimde kullanılış biçimidir. Stoacı düşüncede doğru düşünmek yani mantıklı düşünmek iyi ve ahlaklı bir yaşamı işaret eder. Doğru düşünen bir kişi doğanın ölçüsüne ve bilgisine sahiptir. Doğanın bilgisine sahip bir kişi, doğanın altın kuralı iyi ve kötüyü de tanır. İyiyi seçen kişi iyi davranır ve iyi bir yaşam sürer⁷⁵.

Aristoteles'ten sonra değişen çağda mantık büyük ilerleme kaydetmiştir. Ortaçağla uyum sağlayan ve kısıtlanan Aristoteles mantığı Yeniçağ ile özgürleşmiştir. Değer kazanıp yayılmış ve onun yaptığı bu çalışmalar birçok topluma temel olup yeni çalışmalar ile zenginleşmiştir. Aristoteles'ten sonra mantık, doğuda oldukça ilgi görmüştür. Mantığın doğu kültüründen ilk Süryaniler tanışmıştır. Araplar Suriye ve Irak'ı fethettikleri zaman orada Yunan felsefi düşüncesine hakim Hristiyan toplumuyla etkileşimde bulunarak mantıkla ilk burada karşılaşmışlardır. Süryaniler mantıktan oldukça etkilenmiş ve sosyal hayatlarında yer vermişlerdir. Süryanilerde mantık sosyal hayatın daha çok dinsel tarafında kullanılmıştır.

⁷⁴ Aristoteles, *Topikler* (Ankara: Ankara Basımevi,1996) .

⁷⁵ Mahmut Kaya, "Revâkiyyûn", *İslam Ansiklopedisi* 35 (2008), 24-28.

Süryani-Hristiyanlar mantıkla Müslümanlardan daha önce tanışmış olup bu ilime büyük değer vermişlerdir⁷⁶.

Süryaniler mantığın yayılması alanında birçok katkıda bulunmuşlardır. Orijinal mantık eserleri üzerine incelemelerde bulunup şerh ve tercüme yazmışlardır. Ortaçağda skolastik düşünce ile birlikte Roma ve Atina'da, Hristiyanlık resmi din olarak kabul edilmiş ve bu uygulama batı ülkelerine de yayılmıştır. Bununla birlikte gelen aydınlanmayla devletin din ile bütünleşmesi ve baskıcı dinsel anlayışa karşı çıkmıştır. Aynı zamanda Roma ve Atina'da felsefe asıl özünden uzaklaştığı ve kiliseye bağımlı kılındığı için eleştiri almış ve zayıflamıştır. Bu nedenle felsefe daha çok Helenistik felsefeyi işleyen Suriye ve Irak bölgesinde bulunan eğitim yerlerinde devam ettirilmiştir. Antakya, Urfa, Humus, Re's el-Ayn, Rakka, Nusaybin'de felsefe ve ilim merkezleri olacak şekilde büyük okullar kuruldu. Süryaniler dini sebeplerden dolayı bu okulda eğitim almışlardır ve burada Aristoteles mantığı ile karşılaşmışlardır. İlk olarak Yunancayı oldukça iyi öğrenmişlerdir hatta bir dönem sonra Yunancayı zorunlu eğitim ve öğretim dili olarak öğrenmeyi şart kılmışlardır. Bu okullarla ilk temas etmenin sonucu olarak Süryaniler, Arap dünyasında ilk mantık yazarlarıdır ve ilk mantık kitabını yazan kişilerdir. Ayrıca Organon'un tamamını çevirmelerine ve düzenlemelerine rağmen ilk dört kitabını asıl kitap olarak görüp okullarında da bu sistemi uygulamışlardır. Bunun sebebi dini sebeplerden ötürü olup kilisenin ilk dört kitaba izin vermesidir⁷⁷.

Organon'un bölümleri gerekli düzenlemeler sonucu Arapçaya sırasıyla şu isimlerle çevrilmiştir:

1. Isagoge = İsağuci
2. Categoriae (Kategoriler)= El-Mekûlât
3. De Interpretatione (Önermeler)= El-İbare
4. Analytica Priora (Birinci Analitikler)= El-Kıyas
5. Analytica Posteriora (İkinci Analitikler)= El-Burhan
6. Topica (Topikler)= El-Cedel
7. Sophistici Elenchi (Sofistik Deliller) = El-Mugalata
8. Rhetorica (Retorik) = El-Hitabe
9. Poetica (Şiir) = El-Şi'r

⁷⁶ Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2013) , 1-2.

⁷⁷ İsmail Köz, "Mantığın Tarihçesi", *Mantık* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 9-10.

1. Poetika: Sever Bar Şakko, Bar Hebraeus⁷⁸.

Müslümanların bu felsefeyle ve mantıkla tanışmaları ise 8.yy.'da Süryanilerin bulunduğu bu bölgeleri fethedip yoğun bir nüfusla buralara yerleşmeleri ile başlamaktadır. Süryaniler bu sebeple devlete hizmet amacıyla eserlerini Arapçaya tercüme etmişlerdir ve İslam felsefesine ve bu dönemde verilen özgün eserlere zemin hazırlamışlardır. Süryaniler 9.yy.'da mantıkla karşılaşan İslam alimlerine hocalık yapmış ve onlara mantık alanındaki birikimlerini aktarmışlardır. Süryaniler alanında kendilerine özgün mantıki eserler de oluşturmuştur fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır.

İslam felsefesine gelinecek olunursa, bu felsefe anlayışı çeviriler sonucu tıpkı Hristiyanların, Yahudilerin mantığı kendine uyarlaması gibi Müslümanlar da bu eserleri İslam anlayışına uyarlamışlardır. Bunun sonucunda özgün İslam mantığı eserleri ortaya çıkmıştır ve mantığın gelişim süreci başlamıştır. İslam alimlerinin mantığı değerli görmesinin belirli sebepleri vardır. Bunun ilk nedeni yerleştikleri yeni yerlerdeki diğer toplumlarla etkileşim içinde olduklarında bu toplumların sosyal yaşamları içinde Yunan mantık ve felsefesini esas aldıklarını görmüşlerdir. Bütünsel bir toplum yaşamı oluşturmak ve eşitlik amacıyla Müslümanlar da Yunan mantığını ve felsefesini öğrenmişlerdir. Aynı zamanda bu yerlerde bulunan Hristiyanlar, Yahudiler ve başka inançlar kendi inançlarını mantıksal öğretilerle açıklarken, İslam dini de kelam ilmi ile mantıki açıklamada bulunuyor. Mantığın değer görmesinin bir başka nedeni ise Kur'an'ın ayetlerinde akli etkin kullanmayı emretmesi ile akli temelde tutan ilimlerin, en başta da mantığın değer görmesine neden olmuştur. Ayrıca o dönemde var olan hakikat arayışı ve hakikat olgusunun tartışılmasında mantığın önemli bir yere sahip olması da Müslümanları mantık eserlerini çevirip öğrenmelerine neden olmuştur⁷⁹.

İslam dünyasında yapılan tercümelerin ilki Emeviler döneminde yapılmıştır. Emevi hanedanının ileri gelenlerinden Halid b. Yezid b. Muaviye, çeviri faaliyetlerini başlatan kişidir. Yunanca ve Mısır dillerinde bulunan eserleri Arapçaya tercüme ettirmiştir. Halid b. Yezid b. Muaviye, İskenderiye Akademisinde bulunan ve hem Yunanca hem de Arapça bilen alimlerden Dimişk'a çağırarak Yunanca eserleri Arapçaya tercüme ettirmiştir. Daha sonra Emeviler döneminin son bulup Abbasilerin gelmesiyle çeviri faaliyetleri hızlanmıştır. Abbasiler döneminde ikinci halife Mansur zamanında, Abdullah İbnü'l Mukaffa

⁷⁸ Rescher, *İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 2-3.

⁷⁹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 43-44.

Organon'un ilk üç kitabını ve onun girişi niteliğini taşıyan İsağoji'yi Farsçadan Arapçaya çevirmiştir. Aristoteles'in eserlerinin İslam kültürüne taşınmasında önemli role sahip bir diğer kişi de Huneyn b. İshak'tır. Yunan eserlerini Arap ve Süryani dillerine çevirmiştir. Kategorileri Arapçaya çevirmiş ve Önermeler, I. Analitikler, II. Analitikleri ise Süryaniceye çevirmiştir. Abbasi halifesi Me'mun dönemiyle birlikte olmak üzere onuncu yüzyıl boyunca çeviri faaliyetleri oldukça hızlanmıştır. Saray ve çevresinde olan Yunan ilmine ilgi giderek yayılmış ve bu alanlarda çok fazla İslam alimleri yetişmiştir. Devlet bu konuda destekleyici bir politika izlemiştir ve Bağdat'ta büyük bir araştırma merkezi açılmıştır. Beytü'l Hikme adıyla bilinen bu araştırma merkezi önce Yahya b. Maseveyh sonra da öğrencisi Huneyn b. İshak başkanlığında olmuş ve bir ekol gelişmiştir. Bu sürece kadar İsağoji, Organon külliyyatı, Retorika ve Poetika çevrilmiş olup mantık çalışmalarının zemini hazırlanmıştır.⁸⁰

Batı ilminin İslam kültürüne kazandırılmasından sonra mantık tarihinde özgün çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. İslam mantık tarihi Farabi ve İbn Sina ile başlamış olsa da öncesinde de Kindi ve İhvanu's-Safa da bir takım mantık çalışmaları yapmıştır. Öyle ki bazı İslam bilginleri mantık bilimini özellikle kıyası kullanmayan müslüman alimlerin yanlış fikirlere saplandıklarını iddia etmişlerdir⁸¹. İlk İslam filozofu olarak bilinen Kindi aynı zamanda mantık alanında önemli çalışmalarda bulunan ilk kişidir. Kindi mantığı matematik, metafizik ve fizik alanında kanıtlamaları yapmak için alet olarak görür. Kendisine ait kanıtlama ve ispata dayalı sistemini kurar. Kanıtlamasını belirli ilkelere dayandırmıştır. Bu ilkelerden ilki akıl yürütmeye dayalı kanıtlamadır. Bu kanıtlama genelden özele doğru akıl yürütmedir. Diğerleri ise Euklides'in kanıtlamasıdır. Bu kanıtlama Euklides'in oluşturduğu geometride kullanılan ispatlama biçimidir. Tümdengelimli bir mantıksal yöntem izleyen kanıtlama parça parça aksiyomlar çokluğundan başka önermeler çıkarıp genele ulaşmaya dayalıdır. Fakat Kindi bu kanıtlamalarda çelişkiye düşmektedir ve bunun sonucunda bulduğu çözümlerle düşünceye dayalı soyut bir kanıtlama benimsemiştir. Ruhla alakası olmayan sadece düşünen, fiil halinde olan bir akıl anlayışını benimsiyor.⁸²

Kindi'nin mantıksal kanıtlamada en çok kullandığı kıyas çeşidi *hulfi kıyastır*. Hulfi kıyas, bir önermenin doğruluğunu o önermenin yanlışının ortaya koyulması ile doğruya ulaşılan bir kıyas yöntemidir. Örneğin, "Canlılar öldüğünde yaşam belirtisi göstermez." önermesinin doğruluğunun kanıtlaması olarak "ölmüş bir bitkinin çiçek açması, ölmüş bir

⁸⁰ Köz, "Mantığın Tarihi", *Mantık*, 11; Rescher, *İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 3.

⁸¹ Hüseyin Çaldak, *Mantık Sanatı ve Faydaları*, CÜ İlahiyat Fak. Dergisi, 5, 417-422.

⁸² Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 60-61.

insanın yürümesi” önermelerinin yanlışlığı aşikârdır. Bu durumda ilk önermemiz ikinci önermeyle kıyaslandığında ölü bir canlının bunları yapamayacağı sonucu çıkar ve ilk önermenin doğruluğu ispatlanır⁸³. Bu kıyas biçimi hem kesin hem de seçmeli kıyasın bir arada kullanılmasıyla oluşur. Bu kıyas biçimi ile bir şeyin karşıt halinin saçmalığı gösterilir.

Kindî'nin kullandığı bir başka kıyas yöntemi ise seçmeli kıyastır. Bu kıyas biçiminde kıyasın sonucunun aynı hali ya da karşıt halinin karşılaştırılan iki öncülde bulunması gerekir. Ve mutlaka öncüllerden biri şart bağlaçlarından birini içermelidir. Örneğin;

“Ancak çiçekler açarsa bahar gelir,

Bahar gelmemiştir,

O halde henüz çiçekler açmamıştır.”

En nihayetinde Kindî Aristoteles mantığından yola çıkarak kendi mantıki düşüncelerini ortaya koymuştur. Aristoteles'in eserleri üzerine şerhler yazmış ve kendi risalelerini oluşturmuştur. Ona göre felsefe öğrenmenin yollarından biri de mantıktan geçmektedir.

Mantık alanında çalışmalarda bulunan İhvanu's- Safâ ise ansiklopedik risaleler yazan felsefe topluluğudur. Risalelerinin on ve on dördüncü bölümlerinde sırasıyla İşagoci, Kategoriler, Önermeler, I. Analitikler ve II. Analitikler'e yer vermektedirler. İhvân-ı Safâ felsefesinde mantığı hem bir ilim olarak hem de bir alet olarak görür. Mantık onlara göre felsefenin en üst ölçütü ve öğrenme aletidir. Onlara göre mantık matematikle ilişkilidir. Matematik somut şeylerle ilgilenirken mantık soyut olan akıllardaki kavramlarla ilgilenir. Matematik ve fiziğin ilgilendiği şeylerden metafiziğe geçişte ise mantık bir araç rolündedir.

İhvan'ı- Safa risalelerinin İşagoci risalelerinde kavram ve söz arasındaki ilişkiyi anlatmaktadır. Söz denilen şey yani nutk (konuşma) ruhani olanın ifade edildiği duyusala dönüştüğü yerdir. Onlara göre ruhani olan yani anlamsal olanın duyusala dönüştüğü harflerle ve kelimelerle ifade edilmesine lafız denir. Harflerin kelimelere kavramlara dönüştüğü lafızları, kategoriler risalesinde temel yüklem ve kavramları ele alarak sınıflandırır. Bu sınıflandırmayı yaparken Aristoteles'in kategori sınıflandırmasındaki on kategoriye bağlı kalmışlardır. Her lafız her kavram bu on kategori sınıflandırmasına tabidir ve onun dışında kalamaz. Önermeler risalelerinde ise lafızların sırasıyla kelâmın yani anlamlı söz

⁸³ Halil İmamoğlu, “Kindî'nin İsbât-ı Vâcib İçin Kullandığı Aklî Delillerin Mantık İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, *Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2018): 211-12.

kalıplarının incelemesini yapmaktadırlar. Onlara göre bu söz kalıpları üç türdür:

1. Varlıkları tanımlamak için kullanılan “isim” kalıpları,
2. Varlıkların eylemlerini ve diğer varlıklara etkisini ifade ederken “fiil” kalıpları,
3. İsim ve fiillerin birlikte kullanılmasına eşlik eden ve anlamı pekiştiren “edat ve bağlaç” kalıpları.

Söz kalıpları aynı zamanda doğruluk ve yanlışlık bildiren ve bildirmeyen olarak da ayrılmaktadır. Doğruluk ve yanlışlık bildirmeyen ifadeler ise ünlem,dilek, emir ve soru ifadeleridir. İhvan önermeleri çok derinlemesine incelememiştir.

Birinci Analitikleri konu edindiği risalelerinde ise kıyas konusunu işler. Onlara göre kıyas düşünürlerin farklı görüşleri tartışırken ve çelişilen düşünceleri kıyaslayarak doğru sonuca ulaşmak için kullanılır. Ayrıca mantıkçı filozoflar kendi düşüncelerini kanıtlarken de kıyasa başvururlar. İhvan’ı-Safa’ya göre kıyas iki öncül ve bir sonuçtan oluşur. Bu kıyas şekli mantıkta sıklıkla kullanılan mantıki kıyas şeklidir. Bir başka kıyas şekli ise burhani kıyastır. Burhani kıyasın kullanım amacı hakikate ulaşma ve adaletin ölçüsüne ulaşmaktır. Burhani kıyası mantıki ve geometrik olarak ayırırlar ve mantıki burhanı yapabilmek için geometrik burhana sahip olmak gerektiğini düşünürler. Burhani kıyas biçimi bazen iki öncülle sonuç verirken bazen de ikiden fazla öncüle gerek duyabilir ve bazı öncüller yanlış olsa da doğru sonuca götürebilir. Çıkan sonuçları başka öncüllerle de kıyaslayarak başka sonuçlara ulaşılır. Onlara göre doğruya ulaşmanın en üst düzey kıyas biçimi burhandır. İhvanu’s-Safa mantıkta Aristotelesçi bir yol izler ve mantıkta bir yenilik yapmamış olup var olanlar üzerine çalışmışlardır⁸⁴.

Farabi İslam mantık tarihinin en önemli mantıkçılarından. Mantık alanında çok önemli şerhler yazmıştır ve mantık alanında yeni eserler yazmıştır. Farabi mantığı akli yanlışlardan koruyan ve düzelten, akli ona uygun olan makul şeylere yönelten ve insanı doğruya götüren bir ilimdir. Kısacası mantık insanı hakikate ulaştıran bir ilimdir. Farabi’ye göre mantık çelişkileri ortadan kaldırır. Birbiriyle çelişen iki düşüncede yani zıt düşüncelerde insanı doğru olana götürür.⁸⁵ Mantık düşünceye dayalı aklın etkin olduğu ilimlerde doğruya götürmede bir araç niteliği taşır. Bu ilimlerde birden fazla hipotezde doğru sonuca götürmede büyük öneme sahiptir. Ancak ona göre mantık sadece bir araç değil tek

⁸⁴ Enver Uysal, “İHVÂN-ı SAFÂ”, *İslam Ansiklopedisi* 22 (2000); Mahmut Meçin, “Kavram, Önerme ve Kıyas Bağlamında İhvân-ı Safâ’nın Mantık İlmine Yaklaşımı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2020)..

⁸⁵ Hüseyin Gazi Topdemir, *Farabi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 112-114.

başına da büyük bir ilimdir. Mantığı beş bölüme ayırır; kavramlar, tanım, hükümler, çıkarımlar ve kıyas. Kavramlar ve tanımlar, mantıkta ilkeler denilen kısımdır ve bu kısım Farabi'ye özgüdür. Hükümler ve kıyas, kanıtlama yapılırken gereken şeylerdir. Çıkarımlar ise sonuç denilen kısımdır. Farabi'ye göre ise mantığın en önemli alanı kıyastır (al-burhan). Çünkü kıyas doğru sonuca götürmenin en doğru yoludur. Kıyas, var olan öncüllerin karşılaştırılarak doğru sonuca ulaştırma işidir. Kıyası beş çeşide ayırır:

1. Kesin bilgi verenler,
2. Zanni bilgi verenler,
3. Yanıltanlar (Mugallita)
4. İkna edenler,
5. Hayaller verenler (muhayyila)⁸⁶

Farabi ayrıca tanımlara ve kavramlara da önem verir. Tanımlar ve kavramlar diğer adıyla akılda bulunan ma'küller insanların akıllarında sahip olduğu doğruluk ve yanlışlık ölçütleridir. Akılda bulunan kavram ve kavram tanımları onun doğruluğunun ispatında veya başka bir kavramla karşılaştırılmasında yani kıyasında yol göstericidir. Akıldaki ma'küller sadece mantıki soyut kıyaslamadan ibaret değildir, duyuşsal alanla yani duyumsamaya dayanan bilgiye dair kurulan kıyasla da alâkalıdır. Duyumsanan bilginin doğruluğunun kıyaslanması demek aklın ve insanın yanılığa düşmesini önlemek demektir. Dilde söylenenin duyulanla akla ulaşması ile mantık hemen devreye girer ve akıldaki ile dildekinin kıyasını yapar. Farabi burada ayrıca dil ve mantık ilişkisini de ispatlamış olur. “Nutm” sözcüğünden türeyen mantık amacına uygun olarak insanın ruhundaki sözleri doğru ifade etme ilmidir. Farabi'ye göre mantığın en büyük amacı da budur, hatayı önlemek. Farabi mantık ilminin bilgisine sahip olmayan insanların hataya kolayca düşebileceğini doğruluk ölçütüne sahip olmadıklarından yanlışa daha çabuk sürüklenebileceğini düşünmektedir⁸⁷.

İslam felsefe dünyasının ünlü ve büyük filozoflarından İbn Sina mantık alanından yenilikler ortaya koymuş ve kendine has mantık sistemini oluşturmuştur. Ortaçağ felsefesinin izleriyle kendi sistemini oluşturan İbn Sina akla, deneyime ve bunun beraberinde mantığa büyük önem verir. Ortaçağ'da sorulan ve cevaplanmamış olarak bırakılan “Mantığın bir bilim mi yoksa bir sanat mı?” sorusuna cevap arayan diğer filozoflar gibi o da bu soruya cevap aramıştır. Farabi ile benzer olarak insanı hataya düşmekten ve zihni yanlış

⁸⁶ Farabi, *İlimlerin Sayım*, 21.

⁸⁷ Çüçen, *Klasik Mantık (Mantığa Giriş)*, 49.

yapmaktan korumakta olduğunu düşünür. İbn Sina'ya göre ise mantık bir alettir. Bir alet olarak mantık ilimlerin bilgisine sahip olmada kullanılır⁸⁸.

İbn Sina'ya göre ilim iki türdür: tasavvur ya da tasdik. Tasavvur türünden ilim kavramların oluşturduğu ve tanımlara dayalı ilimlerdir. Tasdiğe dayalı ilim ise kıyas ile elde edilen bilgilerden oluşur. Tasavvur türünden ilimlerde kavramlara ve tanımlara büyük önem veren İbn Sina kavramları incelerken tikel ve tümel ayrımını ele almaktadır. Tikel ve tümeli tanımlarken aynı zamanda bağlantılı olarak özel ve geneli de ele almıştır. Ona göre insanın benliğinde taşıdığı onun kavrayışına ait olan özel ve tikel olan kavramlar duyular aracılığıyla tümel ve genele dönüşür. İnsan ilk başta sadece kendi benliğinin ve varlığının bilincine sahiptir. Daha sonra duyumsamayla elde ettiği deneyimleri kıyaslayarak ve idrak yoluyla tikelden tümele ilerler.

“ Dış duyular, kendi doğalarına uygun duyulur nesnelere herhangi bir ayırma içermeksizin bir bütün olarak idrak ederler. Her ne kadar dış duyular mutlaka tikeli idrak etseler de tikeli bir bütün olarak idrak ettiklerinden tikelin zımında tümeli de idrak etmiş olurlar. İşte İbn Sina'nın *İkinci Analitikler*'in son faslında tümelin suretinin nefiste toplanması hakkında Aristo'nun görüşünü anlatırken, 'Tikeli duyumsayanın bir yönden tümeli duyumsamıştır' sözüyle işaret ettiği *eş-Şifâ es-Semâu't- tabîi'* nin ilk faslında varlıktaki gaye sorunu bağlamında nispeten ayrıntılı olarak incelediği husus budur. Buna göre insan söz gelimi belirli bir insan ferdini duyumsadığında genel olarak insanı, canlıyı ve cismi de duyumsamış demektir.”⁸⁹

İbn Sina'nın kavramları incelerken ele aldığı bir başka konu da beş tümellerdir. Beş tümellere büyük önem vermiş olup İsağoci'yi detaylı incelemiştir. İbn Sina cins, tür, ayırım, özellik ve ilinti olarak ayrılan beş tümelin her birini tek tek ve detaylıca ele almaktadır. İlk olarak cins için “O nedir?” sorusuna verilen yanıt yapılan tanımlamaları kabul etmektedir. Bir cins için “O nedir?” sorusu yöneltildiğinde o cinse ait olan özellikler ve onu tanımlayan tanımlamalar dile getirilmektedir. İbn Sina bu nedenden ötürü tanımlamalara ve betimlemelere önem verir. İkinci olarak türler ise *cinslerin altında sıralanan şeyler* olarak sıralanan şeyler olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda ikinci anlamda tür aynı ortak özelliklere sahip şeyleri ortak olarak tanımlandığı şeyler topluluğudur. Filozof, tür tümelini incelerken türün farklı anlama sahip olduğunu farklı betimlemelere göre şeylerin tarifinin söz konusu olduğunu düşünmektedir. Üçüncü olarak ayırım bir şeyin kendisini diğer şeylerden ayırıştırılmasıdır. İbn Sina ayırımı genel ve özel olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre

⁸⁸ Ülken, *İslam Felsefesi*, 103.

⁸⁹ Ömer Türker, *İbn Sînâ' da Metafizik Bilginin İmkânı* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 225-26.

genel ayırım bir şeyin başka şeylerden ayrılmasıdır. Özel ayırım ise bir şeyin diğer şeyden ayrılırken en özel türden ayrılmasıdır. Bu daha çok aynı türe ait olan şeylerin kendi içinde ayrışmasıdır. Dördüncü tümel olarak özellik ise İbn Sina'ya göre iki anlama sahiptir. İlk olarak özellik bazen bir şeyin adını simgelerken bazen de her türe ayrı ayrı ait olan şeylerdir. İkinci olarak ise özellik “o hangi şeydir?” sorusuna verilen yanıttır. Yani bir türün fertlerine bu soru yöneltildiğinde bu soruya verilen cevaplar türün fertlerinin özellikleridir. Beşinci tümel olarak ilinti tür bakımından söylenen şeylerin özelliklerin dışında kalan o şeye direkt olarak söylenmeyen şeylerdir. İbn Sina'ya göre beş tümel mantıki ve akli yönlerde sahiptir.⁹⁰

İbn Sina tasavvura dayalı ilimlerden sonra tasdiğe dayalı ilimlerde bulunan kıyasa büyük önem vermektedir. İbn Sina'da burhani kıyas, belirli koşullara sahip olan yani kesinliğe ulaşmış öncüllerle yapılan kıyas ile kesin sonuca ulaşmaz. İbn Sina'nın kıyas görüşü bir sonraki bölümde kıyasların detaylı incelemesinde incelenecektir.

Gazali mantığı oldukça önemsemiştir ve onu İslami ölçülere yani Kur'an'a dayana ölçülere uydurmuştur. İslami ölçülere uydururken Kur'an'dan da terimler kullanmıştır. Örneğin; “el-mizan (ölçü,terazi), el-kistas (ölçü)” gibi terimler Kur'an'dan mantığa geçmiştir.⁹¹ Gazali mantığı incelerken tarihini Platon'a dayandırmaktadır. Ona göre öğrencisi olan Aristoteles onu geliştirmiş ve sistematikleştirmiştir. Ona göre mantık doğruyu yanlıştan ayıran ilimler ölçüsüdür. Sadece doğruyu yanlıştan ayırmaz, yeni bilgiler de elde etmemizi sağlamaktadır. Gazali bu nedenle mantığı bir araç olarak da görür. Mantık ve matematiği formal ilimler olarak gördüğünden fazla spekülasyona yer olmadığını da düşünmektedir. Bu nedenle birçok ilme uygulanmaktadır. İçeriksel bakımdan dinsel öğeler olmadığından mantığın dine de uygulanmasında da bir sıkıntı görülmemektedir. Bu nedenle Gazali mantığı İslami ilimlere, kelim ve fıkha sistemli bir biçimde uygulayan ilk kişidir. Mantığın önemini sürekli vurgulayan Gazali, İbn Sina ve Farabi ile benzer olarak kavram ve tanıma önem vermiştir. Kıyasla elde edilen mantıki bilgiye yani kesin bilgiye giden yolda Gazali öncelikle kavram ve terimi incelemektedir. Kavram dış dünyadaki bir nesnenin zihindeki tasavvurudur. Kavramların nesnel dünyaya aktarımı ise dille mümkündür. Kavramların dilde şekillenmiş hali ise mantıkta terim olarak adlandırılır. Terimler harflerden meydana gelmektedir ve nesnenin aslını göstermektedir.

“Gazali'ye göre kavram ve terimi ortaya koyabilmek için onun bir şeyin varlık mertebeleri

⁹⁰ Çapak, *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümel*, 63-93.

⁹¹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 49.

olarak ifade ettiği Şu aŐamalara bakmak gerekir:

1. Şeyin kendi nefsindeki hakikati (ayandaki varlık).
2. Şeyin hakikatinin idesinin (misal) zihinde sabit olması (kavram).
3. Şeye delâlet eden harfler ile bir sesin oluşturulması (terim). Bu zihinde olan ide'ye delalet eden ibaredir.
4. GÖrme duyusu ile algılanan ve sÖze delalet eden işaretlerin oluşturulması ki bu da yazıdır."⁹²

Kavram ve terimlerin bir araya gelip oluşturduğu önermeler mantıki ve bilgisel değer taşımaktadır. Yeni bilgiler elde etmekle beraber açıklayıcı bilgiler de söz konusudur. Bu önerme türleri *tanım* olarak adlandırılmaktadır. Tanım kavramların ve terimlerin ne olduğunu açıklamaktadır. Gazali mantık açısından değere sahip kategorileri ve beş tümeli de incelemiştir. Gazali'nin mantık alanında en çok üzerinde durduğu konu kıyasdır. Kıyası önemli bulmasının en büyük nedeni ise mantığın temelini oluŐturuyor olup Kur'an'da sıklıkla yer almaktadır ve birçok örnek bulunmaktadır. Gazali kıyası önermelerin karşılaştırılması sonucu kesinliğe götüren bir akıl yürütme yöntemi olarak tanımlamaktadır. Kur'an'dan edindiği kıyas örnekleri ile bir mantık ölçüsü oluşturan Gazali, bu ölçüyü sadece dini alanlarda kullanmakla kalmamaktadır, diğer ilimlere de uygulamıŐtır. Böylelikle mantığa diğer ilimlere uygulanabilir genel geçer bir ölçü oluşturmuştur.⁹³ İslam usul ilinileri içerisinde bir çok alanda kıyas kullanılmıştır ancak kıyas metodu hemen tüm ilimlerde kullanılmıŐtır⁹⁴.

Mantık alanında Aristoteles üzerine yaptığı Őerhlerle mantık tarihinin ilerlemesinde önemli yere sahip bir diğer filozof da İbn Rüşd'tür. Aristoteles'in çalışmalarını ve felsefesini anlayıp açıklamaya çalışmıştır. Mantık alanında da yazdığı Şerhler ile de Aristoteles mantığını incelemiştir. Şerhler üç kısımdan oluşmaktadır; büyük, orta ve küçük (notlar ve tahliller) olmak üzere. Küçük Şerhler Aristoteles'in öğretilerinin Yunancadaki Őerhlerdeki Őarihlere dayanarak tartıŐıldıđı Şerhlerdir. Orta Şerhler Aristoteles'in metinlerinin genel olarak bir ele alınma Şeklidir. Büyük Şerhler ise metinlerin tamamının detaylı olarak ele alındığı Şerhlerdir.⁹⁵ Bu Şerhlerin dışında kendine özgü eserler de ortaya koymuştur. Aristoteles'in mantığını inceleyen diğer düşünürler gibi o da önermeler mantığını incelemiştir. Önermeyi tanımlamıŐ, kavram önerme ilişkisini incelemiŐ ve en çok da kıyası

⁹² Çapak, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, 25.

⁹³ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 49-50; Ayık, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, 145.

⁹⁴ Hüseyin Çaldak, *İslam Dünyasında Kullanılan Çıkarım Yöntemleri Ve Mantıki Yöntemlerle İlişkisi*, EKEV AKADEMİ DERGİŐİ Yıl: 12 Sayı: 37 (Güz 2008),s. 177-194.

⁹⁵ Çapak, *Düşünce Geleneğimizde Mantık*, 91.

önemli saymıştır. Mantıkta dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi detaylı incelemiştir. Önermeler kavramlardan oluşmuştur. Kavram diğer düşünürlerde olduğu gibi İbn Rüşd'te de var olan nesnelere zihindeki tasavvurdur. Kavramlar tek başına bir önerme değildir. Çünkü bir olumlama ve olumsuzlama içermezler. Önermeler ise yapısı gereği doğrulama ve yanlışlama içermesi gerekmektedir ve bir yargı bildirmelidir. Önermelerin doğrulama ve yanlışlama ifade etmesi ise mantıkta dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Önermeleri oluşturan kavramlar dille ifade edilirken farklı dilsel sembollerle ifade edilmektedir. Bu ifadeler terim denilmektedir. Terimler düşüncesel karışıklığı önlemek amacıyla kavramların sembolikleştirilmesidir. İbn Rüşd'e göre kavramlar düşüncede beliren tasavvurlar evrensel yani herkesle aynı da olsa dilsel ifade edilişi farklılıklar göstermektedir. Kavramlar farklı topluluklarda farklı sembolleştirmelerle farklı terimlere dönüşmüştür. Kavramlar ve terimlerin sıralanması ise önermeleri meydana getirmektedir. Önermeler yargı bildiren cümlelerdir ve bilgi vermektedirler. Bu bilgilerin birbirleri ile karşılaştırılması ise yeni bilgilere götürmektedir. Bu yöntem kıyas yöntemi denilmektedir ve İbn Rüşd kıyası önemli saymaktadır. Kıyas önemli saymasının nedeni ise bazen kesin sonuca götürmese de yeni bilgiler elde etmenin bir yöntemi olmasıdır. İbn Rüşd'e göre kıyas iki ve üzeri öncülden oluşmaktadır⁹⁶.

2.3. Mantıkta Kıyasın Yeri ve Önemi

2.3.1. Tanımı ve Yapısı

Mantık doğru düşünmeyi amaç edinmiştir. Doğru düşünceye ulaşmada zihnin faaliyetleri oldukça önemlidir. Zihin doğruya ulaşma yolunda var olan verilerinin muhakemesini yapar ve doğru olanı veya yanlış olanı bir terazi misali ölçüp tartar. Zihin bunu yaparken bilgileri sınıflandırır ve kategorize eder. Bazen tümel olan bilgidir tikel bazen de tikel olan bilgidir tümele ulaşım sağlar. Bu yöntem mantıkta *akıl yürütme* olarak adlandırılmaktadır. Akıl yürütme mantığın vazgeçilmez bir metodudur. Akıl yürütme çeşitli bilgilerin karşılaştırılması ve bir sonuç elde etme mümkündür.

Mantıklı düşünmenin kaide ve kurallarını tespit eden mantık ilminde üç türlü akıl yürütmeden bahsedilir. Bunlar, Tümdengeçim (Deduction/Talil), Türnevarım (Induction/İstikra) ve Analoji (Analogy/Temsil)dir. Klasik mantığın en çok kullandığı ve önem verdiği akıl yürütme şekli tümdengelimdir. Kıyas ise, dedüksiyonun en mükemmel şekli kabul edildiği için klasik mantık,

⁹⁶ Bkz. Muhammed Nasih Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri* (Konya: Çizgi Kitabevi,2018); Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *İslam Ansiklopedisi* 20 (1999), 257-288.

kıyası esas alır. Çünkü kıyas önermelerden, önerme de kavramlardan meydana gelir⁹⁷.

Mantık alanında kıyas önemli bir yer tutmaktadır. Kıyas, önermeler arası kurulan ilişkiden çıkarımlar elde etme işidir. Kıyas, kurulan ilişkiler ile yeni bilgiler elde etmenin aracıdır. Kıyas en basit şekliyle ilk iki önermesi karşılaştırılan önermeler olup bu iki önermeden karşılaştırma sonucu bir adet yeni önerme elde etme işidir. Farklı tanımlamalarla kıyas:

“ Kıyas, ilk iki önermesi ortaya konulunca, üçüncü önermesi onlardan zorunlu olarak çıkarılan, üç önermeden meydana gelmiş bir dedüksiyondur. ⁹⁸

Mantık kitaplarında en önemli yeri işgal eden kıyas bahsi, tasdiklerin yalnızca ne olup olmadıklarının ele alındığı önermeler bahsinden sonra gelen ve tasdiklerin bizi yeni tasdiklere nasıl götürüldüğünün incelendiği bölümdür.

Kıyas genellikle zihnin tümel bir hükümden yine tümel bir hükme veya tikel bir hükme geçişidir.⁹⁹

Mantıkî kıyas, genel yargılardan hareketle cüz’î meseleleri çözüme kavuşturmak için birçok bilim dalının kullandığı yöntemlerden biridir.¹⁰⁰

Kıyas, verilmiş önermelere dayanarak zihnin onlardan, zorunlu olarak, bir sonuç çıkarması işlemidir.¹⁰¹

Aristoteles, kıyası şöyle tanımlıyor ‘Kıyas bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu (konulan) verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar.’

"Kıyas, tümelin (küllinin), haliyle tikelin (cüz'inin) hali üzere, akıl yürütmedir (istidlaldir).¹⁰² ”

Yukarıda kıyasın farklı tanımlarından sonra kıyasın yapısına ve özelliklerine gelinecek olunursa kıyas en basit şekliyle üç önermeden oluşmaktadır. İlk iki önerme bir araya gelip ortaya konulduğunda diğer üçüncü önerme bu iki önermeden zorunlu olarak

⁹⁷ Hüseyin Çaldak, *Gazali'ye Göre Fasit Kıyas*, C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi XI/1 - 2007, 207-234

⁹⁸ Topçu, *Mantık*, 29.

⁹⁹ Tahir Yaren, *Kıyasların Yapısı* (Ankara : İlahiyat Yayınları, 2003) , 9.

¹⁰⁰ Mehmet Selim Aslan, “İslam Hukuku Metodolojisinde Mantıkî Kıyasın Delil Değeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 81.

¹⁰¹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 138.

¹⁰² Hüseyin Çaldak, *Kıyas'ın Mantıkta ve İslami İlimlerde Kullanım Biçimi*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/1 (2007), 242.

ortaya çıkmaktadır. Bu önerme sonuç önermesi olarak da bilinmektedir. Kıyasta üç terim bulunmaktadır: Büyük terim, orta terim ve küçük terim. Bu üç terimden orta terim oldukça önem taşımaktadır. Çünkü kıyasın iki öncülünde bulunarak sonuca götürmede rol oynamaktadır. Örneğin:

Bütün canlılar solunum yapar, ----- (Solunum yapma, büyük terimdir.)

Beyza canlıdır, ----- (Burada canlı kelimesi orta terimdir.)

O halde, Beyza solunum yapar.----- (Burada Beyza, küçük terimdir ve bu önerme sonuç önermesidir.)

Kıyasın ilk iki önermesi öncül olarak adlandırılıp son önermesi ise sonuç önermesi olarak adlandırılmaktadır.¹⁰³ Kıyasta en önemli rolü orta terim üstlenmektedir. Öncüller arası geçişlerde aracı olmaktadır ve bağlayıcı olma görevini üstlenmektedir. Orta terim kıyaslarda bütün bağlayıcılığı ile var olmalıdır. Yani hem tümel yani küllî hem de tikel yani cüz'î önermede yer edinmelidir. Aynı ayrı tikel önermelerde bir bağlantı söz konusu olamaz. Bu sebepten tikel önermeyi kapsayan ve aynı zamanda tikeldeki orta terimi de içinde bulunduran tümel bir önermeye ihtiyaç vardır.

Kıyasın ana yapısını oluşturan kurulmasının ana prensiplerinden biri olan öncüllerin genişlikleri yani kapsayıcılıklarıdır. Büyük önerme kıyasta en kapsayıcıdır. Küçük önerme ve sonuç önermesi bu önermenin tikelleri olmak zorundadır. Büyük önermeden başka kapsayıcı önerme olması kıyasta söz konusu değildir. Olduğu takdirde kıyas kurulamamaktadır.¹⁰⁴

2.3.2. Kıyasın Çeşitleri

Kıyas çeşitleri bakımından üçe ayrılmaktadır: basit kıyaslar, bileşik kıyaslar ve düzensiz kıyaslar.

İlk olarak basit kıyaslar tanımlanacak olunursa en bilindik kıyas çeşididir. Bu kıyas biçimi iki öncül ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Basit kıyaslarda kıyasın sonucu anlam bakımından var olup şekil ile var olmamışsa bunlara kesin kıyaslar denilmektedir. Örneğin:

Bütün canlılar solunum yapar,

Beyza canlıdır,

¹⁰³ Topçu, *Mantık*, 29.

¹⁰⁴ Topçu, *Mantık*, 30.

O halde, Beyza solunum yapar.

Yukarıda da verilmiş olan bu örnek basit ve kesin kıyas şekline örnektir. Kesin kıyaslar da yapılaş biçimlerine göre kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Yüklemlerden yapılaş durumunda yüklemler kesin kıyaslar ve şartlı önermelerden yapılaş durumunda ise şartlı kesin kıyaslar olarak ayrıştırılmıştır.¹⁰⁵

Yüklemler kesin kıyaslar Aristotelesin üstünde durduğu tek kıyas şeklidir. Bu nedenle sonraki mantıkçılar tarafından önem görmüştür. Yüklemler kesin kıyasa büyük terim orta terim ve küçük terim olmak üzere üç terim bulunmaktadır. Yüklemler kıyasa örnek verilecek olunursa:

Bütün balıklar suda yaşar, (Büyük Önerme)

Levrek bir balıktır, (Küçük Önerme)

O halde, levrek suda yaşar. (Sonuç Önermesi)

Yüklemler kıyas oluştururken bazı kurallar vardır. Bunlar:

1. Yüklemler kıyasların hepsinde üç terim bulunmak zorundadır. Büyük terim, orta terim ve küçük terim olmak üzere. Üçten az terimde yüklemler kıyasın kurulması mümkün değildir. Üçten fazla terimle kurulduğunda ise kıyas bileşik kıyasa dönüşmektedir.
2. Orta terim bağlayıcı bir rol üstlendiğinden sonuçta olması mümkün değildir. Orta terim bağlayıcı olarak büyük ve küçük terimin arasındaki ilişkiyi kurup ortak noktada bu terimleri bir araya getirir ve kıyası sonuca götürür.

Bütün insanlar uyur,

Ayşe insandır,

O halde, Ayşe uyur.

Bu önermede orta terim “insan”dır.

3. Orta terim iki öncülde kullanılmaktadır ve her iki öncülde de tikel olamaz. Öncüllerden birinde kapsayıcı bir terimle birlikte kullanılmak zorundadır. Bu öncül büyük önermedir. Orta terim küçük önermede tikel haldedir. Büyük önermenin kapsayıcı şekliyle küçük önermeyle bir araya gelerek sonuca götürmektedir.

Örneğin:

¹⁰⁵ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 142.

Bütün ağaçların yaprakları vardır, (Büyük Önerme)

Meşe ağaçtır, (Küçük Önerme)

O halde, meşenin yaprakları vardır.

4. Sonuç öncülünün kapsayıcılığı büyük önermeden fazla olmamalıdır. Yani sonuçtaki terimler kaplam bakımından büyük önermedeki terimlerden daha büyük olamaz.

Örneğin;

Bütün çiçekler güzel kokuludur,

Gül çiçektir,

O halde, gül güzel kokuludur.

5. Sonuç önermesi, daima zayıf olana bağlıdır. Tümele göre tikel, olumluya göre olumsuz, zayıf önermedir.

Örneğin;

Bütün ağaçların yaprakları vardır, (Büyük Önerme)

Meşe ağaçtır, (Küçük Önerme)

O halde, meşenin yaprakları vardır. (Sonuç Önermesi)

Bu örnekte de görüldüğü üzere büyük önerme tümeldir, küçük önerme ise tikeldir. Sonuç önermesi ise zayıf olana bağlı olduğundan büyük önermeden etkilense de küçük önermeden dolayı tikeldir.

6. İki olumsuz öncülden bir sonuç çıkması mümkün değildir. Örneğin;

Hiçbir canlı yaşayan değildir.

Hiçbir insan yaşayan değildir.

?

7. İki tikel öncülden sonuç çıkması mümkün değildir.

Bazı insanlar uzun boyludur.

Bazı insanlar esmerdir.

?

8. Öncüllerin ikisi olumlu olduğu durumda sonuç önermesi de olumlu olmak zorundadır.¹⁰⁶

Bütün insanlar uyur, (Olumlu Büyük Önerme)

¹⁰⁶ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 140-152.

Ayşe insandır, (Olumlu Küçük Önerme)

O halde, Ayşe uyur. (Olumlu Sonuç Önermesi)

Şartlı kesin kıyaslar ise koşullu önermelerin oluşturduğu öncüllerden oluşan kıyas biçimidir. Bu kıyas biçiminde öncüller ayırık ya da bileşik olabilir. Bu kıyaslardaki özelliklerden biri de sonuç hem anlam bakımından hem de şekil bakımından öncüllerde bulunmaktadır. Bir diğer özellik de öncüller şartlı olduğundan öncüllerin birinde şart bağlacı taşımaktadır. Örneğin;

Eğer düşünebiliyorsa o canlı bir insandır, (Büyük Önerme, Bitişik Şartlı)

Murat düşünebilmektedir; (Küçük Önerme, Yüklemlı)

O halde, Murat insandır. (Sonuç Önermesi)

Şartlı kesin kıyaslar bitişik ve ayırık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bitişik şartlı kıyaslar, öncüllerden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemlı öncüllerden oluşan kıyas biçimi olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁷ Bitişik şartlı kıyaslarda “ise” bağlacı birleştirici rol oynamakta ve koşul şartını sağlamaktadır. Örneğin;

Eğer güneş açarsa hava ısınır.

Güneş açtı.

O halde, hava ısındı.

Ayrık şartlı kıyaslara gelindiğinde, büyük önermeleri ayırık şart bağlacı ile oluşturulan önerme biçimi olarak tanımlanmaktadır. Bu kıyaslar ayırık şart bağlacı olan “veya”, “ya...ya da...” bağlaçlarıyla kurulmaktadır. Ayrık şartlı kıyasların yapısına bakıldığında, büyük önerme ayırık şart bağlacını bulundurmakla beraber önermenin iki karşıt halini de bulundurmaktadır. Bu karşıt hallerden biri küçük önermenin seçimi sağlaması durumunda sonuç önermesinde yer alacaktır.¹⁰⁸

Ali ya pikniğe gidecek ya da sinemaya;

Hava yağmurlu o yüzden Ali pikniğe gidemez,

O halde, Ali sinemaya gidecektir.

Bileşik kıyaslar basit kıyaslara göre farklı olarak iki öncül ve bir sonuçtan oluşmaktan

¹⁰⁷ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 168.

¹⁰⁸ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 170.

ziyade ikiden fazla öncüllerden oluşan kıyas biçimidir. Bileşik kıyasın farklı çeşitleri vardır. Bunlar:

1. Zincirleme Kıyas: Öncüllerin birbirleriyle bağlantılı olarak ardı ardına sıralanması ile kurulan kıyas biçimidir. Öncüllerin her biri kendinden öncekine dolaylı olarak da ilk öncüle konu bakımından bağlıdır. Örneğin:

Para kazanmak için meslek edinmek gerekir.

Meslek edinmek için okula gitmek gerekir.

Okula gitmek için sınavı kazanmak gerekir.

Sınavı kazanmak için ders çalışmak gerekir.

Ders çalışmak için zaman gerekir.

O halde, meslek edinmek için zaman gerekir.

2. Hulfi Kıyas: Bir önermenin ispatında, o önermenin karşıt halinin olanaksızlığının gösterilmesiyle o önermenin doğruluğunun ispat edildiği kıyas biçimidir.¹⁰⁹ Bu kıyas biçimi kelamcılar tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Kelamcılar dini konularda ispat amaçlı hulfi kıyasa sıklıkla başvurmuşlardır. Gazali, Kindi gibi filozoflar da bu kıyas biçimini kullanmışlardır.
3. Dilemma: Kelime anlamı olarak ikilem anlamına gelen dilemler, önermenin iki ayrı şıkka ayrılarak aynı sonuca varılan kıyas biçimidir.¹¹⁰ Örneğin:

Ya sen susacaksın ya da ben susacağım,

Sen susarsan seni affederim,

Ben susarsam olay büyümez,

Her iki halde de konu kapanır.

Düzensiz kıyaslara gelindiğinde düzenli kıyaslar belirli kurallara göre oluşturulurken düzensiz kıyaslarda bu kurallar göz ardı edilmiştir. Öncüllerin düzeni ve sayısı bu kıyas biçiminde değişkendir. İki tür düzensiz kıyas vardır; kısaltılmış kıyas ve delilli kıyastır. Kısaltılmış kıyaslar, öncüllerin biri olmadan yapılan kıyas çeşididir. Bu kıyasın kullanım amacı günlük hayatta ve bilimsel alanda fikirlerin daha hızlı sonuca ulaşabilmesi için kullanılmaktadır. Öncüllerden biri zaten zihinde var olan ve bilinen öncüdür. Örneğin:

¹⁰⁹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 174.

¹¹⁰ Topçu, *Mantık*, 33.

Erken kalkan yol alır,

(Beyza erken kalkmıştır.) (Bu önerme zaten bilinmektedir.)

Beyza yol almıştır. (Sonuç Önermesi)

Bir diğer düzensiz kıyas biçimi olan delilli kıyaslar, öncüllerin delil niteliğindeki öncüllerle çoğaltılıp ispatlandığı kıyas biçimidir. Örneğin:

Düzenli ders çalışan kişi sınavda başarılı olur.

Ayşe düzenli ders çalışır. (Ailesi ve öğretmenleri, Ayşe'yi sürekli ders çalışırken gözlemlemişlerdir.)

Ayşe sınavda başarılı olmuştur¹¹¹.

2.3.3. Kıyasın Değeri

Kıyas mantıkta Aristoteles döneminden sonraki dönemlere kadar uzanan oldukça kabul ve değer görmüş bir yöntemdir. Kıyasın kabul ve değer görmesinin nedeni oldukça etkili bir sonuca götürme yöntemi olmasından kaynaklıdır. Kıyas, en genel şekliyle iki öncülün karşılaştırılarak bir sonuca götürmesi olarak tanımlanan akıl yürütme şeklidir. Akıl yürütme, bilinenlerden bilinmeyene doğru ilerleyen bir zihin işlemidir. Akıl yürütme bir kanıtlama, ispatlama yöntemidir. Mantığın güçlü ve temel aracı akıl yürütme doğruya ilerlemenin en etkili yöntemidir. Aristoteles akıl yürütmenin önemini İkinci Analitiklerde şu pasajda anlatır; “ Akıl yürütme yoluyla öğrenilen ya da öğretilen her bilgi daha önceki bir bilgiden gelir. Göz önünde tutulan öğrenim ne olursa olsun bu böyledir. Diğer sanatların her biri gibi matematik ilimler de böyle kazanılır. İster kıyaslarla ister tümevarımla yapılınsın diyalektik akıl yürütmeler için de bu böyledir.”¹¹²

Akıl yürütme akıl sahibi kişilerin yaşamlarının her alanında işlerini kolaylaştırmak için kullandıkları bir yöntemdir. Akıl yürütme ilimlerde kullanılmasının yanı sıra gündelik alanda da kullanılır. Her yerde vardır, çünkü akıl sahibi bireyler doğruya ulaşmayı hedefleyen her yolda akıl yürütür. Akıl yürütme üç şekildedir, tümevarım tümdengelim ve analogidir. Tümevarım, tikelden tümele, özelden genele doğru ilerleyen bir akıl yürütme yöntemidir. Bu yöntemin diğer adı endüksiyondur. Tümevarımsal akıl yürütmede, ayrı ayrı öncüllerin sınanarak ve denetlenerek aralarında bağlantı kurulması sonucu genel bir öncüle ulaşma işi söz konusudur. Tümevarımsal yöntemde tümele tamamen ulaşma söz konusu

¹¹¹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 182-85.

¹¹² Tahir Yaren, *Kıyaslarda Kullanılan Bilgiler* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2003), 29.

olamaz, her tüm denilen önerme başka bir genel önermenin tikeli olabilir. Sokrates'in başlattığı bu yöntem zaman geçtikçe önem kazanmış ve bilimsel bir yöntem haline gelmiştir. Tümevarımla yeni bir bilgiye ulaşmak mümkündür.¹¹³ Tümdengelimle dayalı akıl yürütme yöntemi ise genel ve tümel olan öncüllerden daha özel ve tikel öncüllerin çıkarılmasıdır. Bu yöntemin diğer adı dedüksiyondur. Doğruluğu kanıtlanmış genel bir öncül, bu yöntemle onun altında sıralanan daha özel öncüller ortaya çıkarır. Yani genel öncüllerin altında saklanan, gizlenen öncüllerin ortaya çıkarılmasıdır. Fakat bu yöntem yeni bir bilgi elde ettirmez.¹¹⁴ Analojiye dayalı akıl yürütme ise şöyle tanımlanır:

“ Analoji, bilinen benzeşmelerden faydalanarak bilinmeyen benzeşmeleri çıkarmaya yarayan akıl yürütmedir. Zihnin eşyada bulduğu benzeşmeler tam olmayıp bazı bakımlardan görülen benzeşmelerdir.”¹¹⁵

Örneğin; bellek denildiğinde bilgisayar belleğinin işleyişi ve insan belleğinin işleyişi arasındaki benzerlik analoji meydana getirir. Analojide öncüllerin kapsamaları açısından bakıldığında endüksiyon ve dedüksiyona benzer yönleri bulunabilir.

Kıyasın bu çeşitleri ile Aristoteles mantığında kıyasın genel bir biçimlemesi görülmektedir. Aristoteles'in kıyas sistemi kendinden sonra Doğu felsefesinde çok değer görmüştür. Kıyas doğru ve kesin bilgiye ulaşmanın en çok kabul görmüş ve güven veren yöntemlerinden biridir. Yeni Çağa gelinceye kadar büyük saygı gören kıyas kesin ve doğru bilgi elde etmenin en temel aracı olarak görülmüştür. Örneğin Gazali kıyasın savunucularından olarak şöyle bir savunma yapmıştır:

Kıyas yeni bir bilgi elde ettirmediği ve elde edilen sonucun hiçbir faydasının bulunmadığı yönünde bir eleştiri almıştır. Bunun nedeni kıyasın öncüllerinin bilinmesiyle doğal olarak sonucun da bilinmekte olduğu düşüncesinin mevcut olmasından kaynaklanmaktadır. Gazali bu eleştiriye bir cevap vermiştir. Her ne kadar kıyasın yeni bir bilgi elde ettirmediği düşünülse de iki kıyasın karşılaştırılmasından çıkan sonuç yeni bir bilgidir. Ayrıca öncüllerin sonucunun zorunlu olarak bilindiği durumu da yanlış olabilir. Çünkü bazı kişiler bu sonucu bilmemektedir. Kıyasın önermeleri bazen de biri tecrübe ile bilinen ve doğruluğu sabitlenmiş bir önerme iken diğerinin hissi olması durumunda da doğruya götürür. Yani önermelerden biri doğru iken diğerinin yanlış olması da sonuca

¹¹³ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 421.

¹¹⁴ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 420.

¹¹⁵ Topçu, *Mantık*, 88.

götürebilir.¹¹⁶

Kıyası değerli yapan bir diğer şey ise öncüllerin doğru ya da yanlış olmasının önemli olmadan bir sonuca götürmesi sonucunda bir sonuç vermesi durumunda kıyasın gerçekleşmiş olması ve bilginin doğruluğunu ve yanlışlığının tartışılmaya müsait olmasıdır.¹¹⁷ Örneğin İslam filozoflarından Kindî kıyası doğru önermenin çelişğinin yanlışlığını ispatlarken kullanmıştır. Farabi için ise kıyasın değeri kesin bilgi niteliğinde olan kanıtlanmaya ihtiyaç duyan önermelerin kanıtlanmasında oldukça önemlidir.¹¹⁸ Kıyası değerli kılan bir diğer şey ise İslam hukukunda şer'î meselelerde çözüme ulaşmada oldukça faydalı olmasından kaynaklanmaktadır. Hukuki meselelerde çözüme ulaşmak isteyen kişi öncelikle olaylar arasındaki ilişkiyi kurmalıdır. Bunu yapmak için de kıyasa başvurur.¹¹⁹

Kıyas gördüğü büyük değerın yanı sıra eleştiriler de almıştır. Felsefe dünyasında mantığın kurallarını dolayısıyla kıyası değerli görenler olduğu kadar aynı zamanda onu saçma ve önemsiz sayanlar da olmuştur. Kıyasa yapılan ilk eleştiri Zenon'un öğrencisi Ariston tarafından yapılmıştır. Ariston mantığın kullanışsız olduğunu ileri sürüp hiçbir fayda sağlamadığı eleştirisinde bulunmuştur.

“Ariston'a göre, mantık, ne ruha bir erdem kazandırır ne de onu yüceltir. O, diyalektik akıl yürütmenin (kıyas) yapay bir şekilde oluşturulmuş örümcek ağı gibi olduğunu ve hiçbir şekilde kullanımının bulunmadığını düşünür.”¹²⁰

Ariston bu düşüncesinde mantığın gereksiz ve çok fazla kurala sahip olduğunu ve bu kadar detayla bir fayda sağlamayacağını vurgulamıştır. Bu doğrultuda mantığa yöneltilen en genel beş eleştiri vardır. İlki mantık bu kadar yararlı ise mantıkla uğraşan ve yanlış yapan insanların neden var olduğudur. Mantıkçılar arasında zıt ve çelişkili görüşler bulunmaktadır ve bu da onların yanlışla düştüğünü göstermektedir. Bir diğer eleştiri ise mantıkçılar nazarında mantık ilimler için iyi bir araç olarak görülür. Fakat mantığı araç olarak kullanarak o ilimde yeni bilgiler elde etmek mümkün değildir ve insanı bilinenen bilinmeyene götürmez. Yeni bilgiler elde etmek için deney, tümevarım ve doğanın doğrudan incelenmesi yöntemlerine başvurmak gerekmektedir. Üçüncü eleştiri ise, kıyasın iki öncülünün de

¹¹⁶ Çapak, *Gazâli'nin Mantık Anlayışı*, 211-212.

¹¹⁷ Çaldak, “Kıyas'ın Mantıkta ve İslami İlimlerde Kullanım Biçimi”, 243.

¹¹⁸ Latif Hacınebioğlu-Hülya Altunya-Yunus Emre Akbay- Saliha Keleş, “İslam Mantıkçılarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2003), 45.

¹¹⁹ Aslan, “İslam Hukuku Metodolojisinde Mantıki Kıyasın Delil Değeri”, 87.

¹²⁰ Nazım Hasırcı, “Kıyasın Değeri”, *Felsefe Dünyası Dergisi* 1/47 (2008), 139.

bilinmesi ve doğal olarak da sonucunun da bilineceğinin ve bu doğrultuda yeni bir sonuç elde ettirmeyeceğidir. Ayrıca kıyasta iki öncülün de doğru ya da yanlış olması durumunda paralel olarak sonuç da yanlış ya da doğru olacaktır. Bu nedenle kıyas hiçbir yanlış düzeltmemektedir ve yeni bir şey elde ettirmemektedir. Bu nedenle kıyas bir yarar sağlamamaktadır. Dördüncü eleştiri ise mantığın amacı zihnin yanlış düşmesini önlemektir. Ancak mantıkta kıyasın zihindeki öncüllerinin yanlışlığını düzeltmek gibi bir faydası yoktur. Çünkü mantığın genel kurallarında yanlışları düzeltme kuralı yoktur. Beşinci eleştiri ise Aristoteles mantığında düşünce hareketinin tek yönlü olmasıdır. Zihin kıyas yaparken ve mantıksal düşüncede geçişleri tümelden tikele doğru yapar. Ancak deneyimler ve yaşantılar sonucu bunun tam tersinin de olabileceği ispatlanmıştır¹²¹. Bu düşünceler Francis Bacon'un kıyasın hiçbir keşifte fayda sağlamayacağı düşüncesi ile başlamıştır. Daha sonra onu Descartes, Leibniz, Locke ve Stuart Mill takip etmiştir. Yukarıda verilen eleştiriler bu filozofların kıyasa dair yönelttiği eleştirilerdir. Bu filozoflar kıyasın fayda sağlamadığı yönünde düşünceleri sonucu kıyasa karşıt olarak deney metodunu ortaya koymuşlardır. Bu metod hızla güvenilirlik kazanıp kıyasa değer kaybettirmiştir. Bunun sonucunda ise kıyas sadece zihindeki düşünceleri kontrole fayda sağlayan bir mantık yöntemi olarak kalmıştır¹²².

¹²¹ Mutahhari, *İslami İlimlere Giriş: Mantık ve Felsefe*, 89-94.

¹²² Öner, *Klasik Mantık*, 165-161

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYYE'DEN MANTIKSAL ÇIKARIMLAR

3.1. Mantık ve Hukuk Arasındaki İlişki

Mantık hayatın her alanında yer edinmiş vazgeçilmez bir disiplindir. Gündelik hayatta doğru düşünmeyi kolaylaştırıp, insanı hataya düşmekten korur. Onun nesnel dünyada kurduğu ilişkilerde doğruyu bulmasını ve yaşamını kolaylaştırır. Gündelik hayatın yanı sıra mantık bilimsel alanda da gerek düşünsel gerek uygulamada etkin bir biçimde yer alır. Aristoteles'in de düşündüğü üzere mantık ilimlerde doğruya götürmede ve yeni bilgiler elde etmede yarar sağlayan bir araçtır. Bu bağlamda mantık hukuk alanında da yer edinmiş ve hukukta yarar sağlayıcı bir role sahiptir. Hukuk, devletlerin kurulmasıyla birlikte toplumsal düzeni sağlamak amacıyla oluşturulmuş bir disiplindir. Hukuk kuralları, kural koyucu ve emredici bir biçimde hazırlanmıştır. Hukukun tüm toplumu genelleyen yasaları doğruyu amaçlayıp hataya düşmeyi engelleyerek mantıkla ortak amaçta buluşurlar. Hukuk mantığının yöntem ve amacından hareketle kurallarını oluştururken tanımlayıcı, açıklayıcı ve akıl yürütmeye dayalı bir yol izlemiştir. Hukukun ve mantığının amacı her zaman yargılamalarda kesin ve doğru bilgiye ulaşmaktır. Hukuksal düzlemde bir olayda akıl yürütürken ilk önce kavramlar belirlenir. Daha sonra bu kavramların tanımlanmasıyla birlikte somut olayla ilişkisi üzerinde akıl yürütülür. Somut olayla düşüncede kurduğu bağlantının kıyaslanması ile kesin bilgiye ulaşma hedeflenir. Hukuk mantığının kıyas yöntemini kullanmasının yanı sıra aynı zamanda tümevarım ve tümdengelim de etkin biçimde kullanır. Tümevarım ve tümdengelimde kavramlar ve onların tanımlamaları ilişkileri oldukça önemli bir yer tutar. Kavramların gerçeklikle kurduğu bağ mantığının temel taşıdır ve yargılamada doğru ve kesin sonuca götürmede değerlidir.

“ Olgunun hukukla bağlantısını, hukuki nitelikte olduğunu ancak soyutlama ile kavrayabiliriz. “Bireysel (tekil) olan, bir anlamda, doğrudan ve gerçektir. Öte yandan tekil ancak tür ile var olur.” Kavramları kullanarak yani soyut ile doğrudan ve gerçek olan tekili kavrayabiliriz. Yolda hiçbir zaman ‘genel olarak insan’ ile karşılaşmayız. Tekilleri karşılaştırmalı ve genel niteliklerini soyutlamalıyız. Tümel ve tekil bağlı ve çelişiktir.

Hukuktaki tümeller yalnızca normlardan oluşmaz. Tümel, evrensel, tür ile bireysel, tekil arasında orta terimlerle kurulan ilişkiler, dolaylılar süreklidir. Yalnızca mahkeme karar verirken değil tüm hukuk uygulamasında ve hukukun bilgisinin üretilmesinde sürekli bir kavram – yargı ilişkisi kurulur.

Kavram yargıyı sarar ve yargı kavramı geliştirir. Temel nitelikler, tekiller (bir dizi karşılaştırmayla, yargılarla, eylemle) incelenerek bir kez elde edilince yani kavram oluşturulunca, bir yandan tümeli kavramak öte yandan da bireyleri açıklamak için bu kavramdan yola çıkılır. Tekil, tikel ve tümel arasındaki hareket hiç durmaz.¹²³

Hukuk, mantıki akıl yürütmeyi sistemsel işleyişinde kullanırken en çok kıyas şekli ile kullanır. Kıyas sayesinde hakim hüküm verebilir, bir davada taraflar dava olgusunun lehlerine ispatını sağlayabilir, hükümverilmesine engel olan kanuni boşlukları doldurabilir. Bu nedenle zamanla kıyası kendi sistemine uygun hale getirmiş ve bir *hukuki kıyas* yöntemi oluşturmuştur.

3.2. Hukuki Kıyas ve Çeşitleri

Önceki bölümlerde yapılmış olunan mantıki kıyasın tanımlaması ve değerine ilişkin bilgilere dayanarak mantıki kıyas, mantıktaki akıl yürütme yöntemlerinden biridir ve geçerliliği konusunda eleştiri almıştır. Buna karşıt olarak hukukta kıyas ise oldukça önemlidir. Her ne kadar kıyas mantık alanına ait olsa da hukuki kıyasın kullanım tarihi de eskilere dayanır. Hukukun kullanılmaya başladığı ilk zamanlarda olaylar arasında karşılaştırmalar ve kıyaslamalar yaparak başlamış olan hukuki kıyas ilerleyen zamanlarda hukukun en temel yöntemlerinden biri haline gelip teorik ve pratik açıdan incelenerek değer kazanmıştır.

Hukukta yargı sürecinde olaylar incelenirken hukukun kullandığı ilke ve yöntemler esas alınır. Bu ilke ve yöntemler hukukta doğru bir yargılama süreci için oluşturulmuştur. Doğru bir yargılama sürecinde hukukun ilke ve yöntemlerini uygulamak için ise akli etkin kullanmak gerekir. Kıyas da aklın etkin kullanıldığı bir akıl yürütme yöntemidir ve bu nedenle de hukukta önemli sayılmıştır. Hukuki kıyas tanımlanacak olunursa bir mahkemede hâkimin sonuca ulaşmak için ana olay ve emsalleri arasında karşılaştırma yapması sonucu ya da olayı kanıtlamaya giderken tarafların ileri sürdüğü iddialarda olayı kanıtlayacak neden sonuç niteliği taşıyan deliller yani alt olayların kıyaslanması ile rasyonel bir karara varma

¹²³ Onur Karahanoğulları, “Diyalektik Hukukun Bilim Notları”, *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/5 (2005), 286-87.

yöntemidir.¹²⁴ Hukuki kıyası sadece hâkimler kullanmaz aynı zamanda avukatlar da müvekkillerini savunmak için kullanır. Bir konuda savunma yaparken avukatlar, savunmalarının mantıklı bulunması ve kabulü için akla uygunluğunu kanıtlarken kıyas yöntemini de kullanır.

Hukuki kıyas kullanılırken farklı biçimlerde kullanılabilir. Örneğin bir davada olguların kanunlara göre değerlendirilmesi tasım denilen mantıki kıyas biçimidir. Bu kıyas biçimi dava konusu olan olgunun kanun kapsamında bulunması durumunda kullanılabilir. Ancak farklı dava olguları söz konusu olduğunda ya da kanunun yetersiz kaldığı durumda benzer olgular arasında analogi türünde daha özel kıyaslamalar yaparak bir değerlendirmeye ulaşılabilir.

Hukuki kıyas uygulanırken dört çeşit unsura sahiptir. Bunlar; asl, fer, illet ve hükümdür. Hukuk alanında uygulanan kıyasın ilk unsuru olarak “asl”, kıyaslanan şey anlamına gelir. Bu kıyas yönteminin uygulanması için mevcut dava olgusu için verilecek olan hükmün net ve sabit olması gerekir. Örneğin, cinayet işlemiş biri hakkında bir hüküm verilecek olunursa bu suç için var olan kanunlara bakılır ve bir kıyaslama yapılır. Asl, olaylara göre değişken değildir, o hukuk sisteminde tümel bir geçerliliği vardır. Yani farklı dava olgularında aslın kapsamı söz konusu ise bu kıyas yöntemine başvurulabilir.

Hukuki kıyasın unsurlarından ikincisi ise “fer”, aslın tam tersi olarak bulunduğu hukuk sisteminde hakkında herhangi bir hükme, kanuni bir düzenlemeye sahip olmayan dava olgusu anlamına gelmektedir. Örneğin, öfke kontrolü olmayan birinin cinayet işlemesi ve bunu da akli dengesini kaybettirdiği için suç işlemesine neden olarak davada ileri sürmesi sonucunda bununla alakalı bir hukuki düzenleme yoksa bu ferdir. Ancak bu davada bir hüküm verilebilmesi için asla başvurmak gerekir.¹²⁵

Hukuki kıyasta bir diğer unsur ise “illet”dir. İlet, davalarda kıyaslanan şeyler arasında benzerliklerin bulunması anlamına gelir. Bu benzerlikler bir dava olgusunda gerek emsalleri arasında gerek ise hukuk sisteminde mevcut olan hukuki düzenlemeler arasında kıyaslamalar yaparak mümkündür. İlet mantıki kıyastaki analogi yöntemine karşılık gelir. Analogide benzerlik taşıyan iki önerme kıyaslanırken iki önermenin ortak bir terimi bulunur. Bu illet için de geçerlidir. Olaylar ve hükümler arasında kıyaslama yaparken her iki olgu arasında farklılıklar olsa da çoğunluklu ortak noktalarının olması gerekir. Ancak bunun için bu iki olgunun özdeş olması gerekmez. İlet İslam hukunun uygulama yöntem ve biçimleri arasında

¹²⁴ Fuat Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38-39.

¹²⁵ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 40-44.

fikhi kıyasta oldukça önemlidir. Fıkhi kıyasta çözüme ulaşamayan konularda onunla aynı illeti taşıyan yani ortak terimi bulunduran benzer konulara başvurularak bir sonuca ulaşılmaya çalışılır¹²⁶.

Sonuncu unsur olarak hüküm, asl olarak bilinen hukuk sistemine ait kanunlardan fer olana yani dava olgusuna geçiştir. Asl olanın hukuki yasta amacı kendisi ile kıyaslanan şeyi bir sonuca ulaştırmaktır. Bu nedenle de asl'dan fer'e geçmek gerekir. Sonuç olarak ise dava olgusu hakkında bir hükme varılır.¹²⁷

Hukuki kıyasın unsurlarından sonra yöntemlerine gelindiğinde dört adet yöntem bulunmaktadır. Bunlar; evleviyet, mefhum-u muhalefet, genişletici yorum ve amaca uygun sınırlandırmadır. İlk olarak evleviyet kelime anlamı olarak iki anlam içerir: “öncelikli olmak” ve tercihe şayan olmak”.¹²⁸ Evleviyette benzer olaylar arasında bir sıralama yapılır ve öncelik taşıyan tercih edilir veya benzer olaylar arasında tercihe şayan olan tercih edilir diğerleri ise tercih dışı kalır. Evleviyetin bu iki anlamı ile birlikte iki şekle de sahiptir. İlk şekli “çoğuna izin veren azına da izin verir”dir.¹²⁹ Bu evleviyet şekli büyükten küçüğe doğru akıl yürüterek uygulanır. Yani çok ve büyük olan aynı zamanda az ve küçük olana da uygulanır. Örneğin bir kanun bir yerde detaylı bir şekilde ele alınıp açıklanıp bir geçerlilik kazandığında bu kanun başka bir yerde daha az ve detaysız ele alındığında aynı geçerliliği taşır. Evleviyetin bir diğer şekli ise “ az olan bir şeyin yasaklanmasının çoğunun da evleviyetle yasaklanması”dır.¹³⁰ Bu akıl yürütme şekli ise küçükten büyüğe doğru ilerleyerek akıl yürütmedir. Yani küçük ve az olanın yasaklanması demek evleviyetle gidilen büyük ve çok olanın da yasaklanması demektir. Örneğin, bir müzede tarihi eserlere dokunmak yasaktır. Aynı zamanda evleviyetin bu şekli ile tarihi eserlerin çalınması da yasak olur.

Mefhum-u muhalefet yöntemi ise hem hukuki kıyasta hem de İslami ilimlerde kullanılan bir yöntemdir. Hukukta *aksiyle kanıt* olarak da bilinen mefhum-u muhalefet, Hanefilikte kelimeler ilminde bilinen ve geçerli söylemlerin aksinin, onun kelamda söylenmemiş zıtları içinde geçerli olması olarak tanımlanır.¹³¹ Hukukta ise en çok medeni

¹²⁶ Çaldak, “Kıyas’ın Mantıkta ve İslami İlimlerde Kullanım Biçimi”, 248-249.

¹²⁷ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 45.

¹²⁸ Ayhan Ak, “ Hanefi Mezhebinde ‘Hukuksal Yorum Aracı’ Olarak Evleviyet”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 133.

¹²⁹ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 148.

¹³⁰ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 149.

¹³¹ Şevket Topal, Hanefi Usul ve Düşüncesinde Fasîd İstidlâl Çeşitlerinden Mefhum-i Muhalefet, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Haziran 2020), 18.

kanunda kullanılmasıyla birlikte aksiyle kanıtlama, sonuca bağlanmış bir hukuk kuralının dışında kalan diğer olayların onun aksi olarak kabul edilmesidir.¹³² Aksi ile kanıt hukuki kıyas altında incelense de bir kıyas yöntemi kabul edilmez. Çünkü sadece bu yöntemin geçerli olduğu hukuk kuralları ve onun dışında kalan zıtları için geçerlidir. Diğer kurallarla kıyaslanması mümkün değildir. Aksi ile kanıt yöntemi iki türlü uygulanır; ilki eylemlere ikincisi ise eylemin sorumlusudur. Eyleme uygulanması sadece o eylemin sonuca bağlanmasında geçerli hukuk kurallarında uygulanabilirliğini gösterir. Eylemin sorumlusuna uygulanması ise olumsuzluk taşır çünkü sadece belirli durumlar ve belirli yerlerde uygulanır, öbür yerler için uygulanması söz konusu değildir.¹³³

Genişletici yorum yöntemi ise hukukta kıyas yöntemi sayılmamakla birlikte kıyasla benzer bir yöntemdir. Genişletici yorum; bir davada olayla ilgili hukuk kuralının kapsam ve anlam bakımından dar ve yetersiz kalması durumunda, uygulanmasının mümkün olabilmesi için ona bağlı kalarak ancak sınırlarının da aşılması ile olay hakkında kuralı genişleterek bir yorumda bulunmaktır.¹³⁴ Örneğin; yayanın gece koyu renkli kıyafet giymesinden kaynaklı sürücünün ona çarpması ve sonucunda yayanın kusurlu sayıldığı bir davada hâkimin genişletici bir yorum yapması gerekir. Hâkim bu davada trafik akışını bozan kişi kusurlu sayıldığı bir kanunu esas aldığı anda trafik kusurları hakkında yorum yapması gerekir.

Amaca uygun sınırlandırma yöntemi kanuni düzenlemede oluşan boşlukları doldurmak amacıyla kullanılır. Detaylı tanımlamasına verilecek olunursa:

“Amaca uygun sınırlama (teleologische Reduktion veya Restriktion), kanunun amacı ile karşılaştırıldığında çok geniş kapsamlı, farklılaşmamış kelime anlamının, yorum yoluyla elde edilmiş düzenleme amacının (ratio legis'in) gerektirdiği uygulama alanına indirgenmesi veya bu alanla sınırlandırılmasıdır.¹³⁵

Amaca uygun sınırlandırma, kanuni düzenlemenin, konuluş amacını aşacak derecede geniş kapsamlı olması durumunda, düzenlemenin amacının gerektirdiği uygulama alanına indirgenmesi şeklinde yapılmaktadır. Düzenlemenin alanının daraltılması ile eldeki olay, istisnai bir norm ile çözülmektedir.¹³⁶”

Bu yönteme, bir dava olgusu konusunda hüküm çıkarılmak istendiğinde uygulanmak

¹³² Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 153.

¹³³ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 154.

¹³⁴ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 158.

¹³⁵ Çiğdem Kırcı, “Örtülü (Gizli) Boşluk ve Bu Boşluğun Doldurulması Yöntemi Olarak Amaca Uygun Sınırlama (Teleologische Reduktion)”, *Dergi Park 50/1* (2001), 98.

¹³⁶ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 168.

istenen kanun fazla geniş ve kapsamlı olduğunda yani dava olgusu ve kanun arasında boşluklar oluştuğunda kanunun uygulanabilmesi için sınırlandırılması gerektiğinde başvurulur. Bu sınırlandırılma yapılırken kanunun esasına bağlı kalınarak istisnai normlar elde edilir.

3.3. Hukuki Kıyas ile Mantıki Kıyasın İlişkisi

Hukuk ile mantığın ilişkisi her ne kadar derin ise hukuki kıyas ile mantığın ilişkisi de bir o kadar derindir. Hukuki kıyasın amacı kullanıldığı davalarda bir doğru hükme ulaşmaktır. Mantıki kıyasın amacı ise kıyas ile kesin ve doğru sonuca ulaşmaktır. Yani her ikisi de doğruya ulaşmayı hedefler. Bu ilişki daha detaylı incelenecek olunursa hukuki kıyasın yöntemleri ile kıyas yönteminin arasındaki ortak yönlerini ele almak gerekir. Evleviyet yöntemine ve kıyasa bakıldığında her ikisinde de bir akıl yürütme ile değerlendirmeye ulaşma söz konusudur. Her iki biçimde de tümevarım ve tümdengelim olarak akıl yürütülür. Evleviyet ve kıyas yönteminin bir diğer ortak yönü ise amaçlarıdır. Her ikisinin de amacı boşlukları doldurmaktır. Evleviyet yöntemi akıl yürüterek kanuni boşlukları doldurur. Örneğin tarihi eserlerin fotoğrafını çekilmesinin yasak olduğu kuralı bulunan müzelerde bir kişi tarihi eserlere dokunduğunda verilecek hüküm konusunda kanuni bir boşluk oluştuğunda evleviyetle kural boşluğu doldurulabilir. Evleviyetle kural boşluğunu doldurmak için ilk önce iki olay arasında ortak nokta belirlenir. Her iki olaydaki ortak nokta tarihi eserlerin zarar görmesidir. Ve bu iki olayın karşılaştırılması yapıldığında evleviyetle ortak noktadan yola çıkarak birinde yasak olan hükmün diğerinde de geçerli olduğu sonucuna varılır. Evleviyet bu yönüyle kıyasa çok benzerdir. Kıyasın analoji yöntemi de evleviyet gibidir. Analoji ile ortak noktaları bulunan iki benzer konu arasında kıyaslama yapılarak bilinmeyen hakkında bir sonuca ulaşılır.

Aksi ile kanıt yöntemi ise bir kıyas biçimi olmamakla birlikte kıyasla ortak yönler taşımaktadır. Kıyasın olduğu yerde aksi ile kanıt olmaz, aksi ile kanıtın olduğu yerde ise kıyas olmaz ancak her iki yöntemin de benzer noktaları vardır. Aksi ile kanıtta varılan bir sonucun dışında kalan diğer olaylar yanlış kabul edilir ve bu sonucun doğruluğu ispat edilmek istenirse yine bu zıtlar üstünden ispat edilir. Bu yöntem bu yönüyle mantıki kıyasın hulfi kıyas biçimine benzer. Hulfi kıyasta da bir önermenin doğruluğu ispat edilecek olduğunda onun yanlış ve zıt hallerinin kıyaslanması ile doğruluğu ispatlanır. Yani her ikisi de zıtlarının yanlışlığını göstererek kendi doğruluklarını ispatlamak ister.

Mantıki kıyas ve hukuki kıyas ilişkisi bakımından bir başka örnek ise genişletici yorum ve kıyas arasındaki benzerliktir. Genişletici yorum bir olay hakkında hüküm verilmek

istenildiğinde kanunun yetersiz kaldığı ve olayla arasında boşluk bulunduğunda yapılan kanunsal düzenlemedir. Kıyas da genişletici yoruma yüksek benzerlikle mantıkta iki konu hakkında bir karşılaştırma yaparak sonuca varıp mantıki açıdan konular arasında oluşan boşlukları kapatmak için kullanılır. Yani her ikisi de yorumlama ile akla uygunsuz gelen boşlukları doldurur. Her iki yöntem de teorikte ve pratikte aynı işleyişe sahiptir.

Amaca uygun sınırlandırma yöntemi ve kıyas yöntemi ise amaç ve temel alma açısından benzerlik taşır. Her ikisi de bir kanunun amacını esas alır ve amaç olarak da boşlukları doldururlar ve her ikisi de bilinenden bilinmeyen elde etmeyi sağlar. Amaca uygun sınırlandırma, “düzenlemede yer alan istisnai hükümler arasında yer almayan, ancak yer alması gereken hüküm genel hükme eklenerek amaca uygun bir sınırlandırma”¹³⁷ ile var olan kanunda yer alan hükümler yani bilinenlerin amaca uygun bir biçimde istisnai normla karşılaştırılarak kanunda yer almayan yani bilinmeyen istisnai hükümler elde edilmesidir. Bu istisnai hüküm kanuna koyularak kanunun sadece o kısmı kullanılıp amaca uygun sınırlandırılır. Kıyas da bu yöntemle aynı işleyişe sahiptir.

Sonuç olarak hukuki kıyas ve mantıki kıyas amaç ve yöntem olarak benzerdir. Her ikisinin de amacı kesinliği ve doğruluğundan emin olunabilecek bir sonuç elde etmektir. İki kıyas türü de karşılaştırılan şeylerden birini yani daha kapsayıcı olan ve diğerleriyle benzerlik taşıyan esas alınır. Hukuki kıyasta kanuna dayanarak olayla alakâlı bir kıyaslama yapılır ve olay hakkında bir hüküm verilir. Mantıki kıyasta ise içlerinde orta terimin bulunduğu birden fazla önerme arasında en başta en tümel olandan tikele doğru sıraladıktan sonra bunların arasında kıyas kurulur ve bir sonuç elde edilir.

3.4. Mecelle Kanunlarının Mantık Açısından Değerlendirilmesi

Bu bölümde hukuk ve mantık ilişkisi kapsamında Mecelle'nin kitaplarının incelenmesiyle yapılan mantıksal açıklamaları bulunan maddelerin mantık kurallarına göre incelenmesine yer verilmiştir. Ancak bu örneklerden önce hukuk mantığının gerekliliğinden bahsetmek gerekir. Fabreguettes'e göre hâkimler: “vermiş oldukları kararlarla, omuzlarında nizamı tesis vazifesini taşımaktadırlar ve tek bir kararda veki adaletsizlik, ammeye tevcih edilmiş bir tehdit mahiyetindedir”.¹³⁸ Bu nedenle hâkimlerin adaletsizlik yapmamaları için akıl yetilerini iyi kullanmaları ve mantığa hâkim olmaları gerekir. Bu gereklilikten ise bir hukuk mantığı kavramı türemiştir. Hukuk mantığı hukukta kendine özgü kanıtlamalar yer

¹³⁷ Altuntaş, *Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)*, 168.

¹³⁸ M.P.Fabreguettes, *Adalet Mantığı ve Hüküm Verme Sanatı* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Yayınları: 2019), 9.

veren hukuksal kanıtlama sanatı altında incelenir.¹³⁹ Hukukta kanıtlama ispatın kendisidir ve hukuk mantığı da ispat için bir şema oluşturur. Yani ispatı sistemleştirir. Hukuk mantığı ile yasaların tümevarım ve tümdengelim ile kuralları yorumlaması gerçekleşir. Hukuki normlar mantıksal biçimde ele alınır. Hukuk mantığının en etkin kullanım biçimi ise kıyastır. İslam hukukunda kıyas hukukun kaynağı olarak görülmüştür. Hukuk mantığının amacı kuralları açıklığa kavuşturmak ve adaletin sağlanmasında fayda sağlamaktır.

Madde 2: Bir işden maksad ne ise hüküm âna göredir. Ya'ni bir iş üzerine terettüb edecek hüküm ol işden maksad ne ise anâ göre olur.

(Bir işten amaçlanan neyse hüküm ona göredir. Yani bir iş üzerine gereken hüküm o işten amaçlanan neyse ona göre olur)¹⁴⁰.

Bu madde mantığın anlamsal yönüyle alâkalıdır. Yani anlam ve anlama olarak mantığın rolü bu maddede görülür. Bu maddede bir niyet vardır ve bu niyete uygun gerçekleştirilmesi gereken bir de amaç vardır. Niyete uygun amaca ulaşmak istendiğinde ise buradaki eylemin doğruluğu oldukça önemlidir. Niyetten hareketle amaca doğru bir şekilde ulaşma eylemin doğruluğu ile mümkündür. Bu üçlünün arasındaki bağı kurmak ve onları akla uygun sentezlemek mantıkla mümkündür. Bu madde incelendiğinde ilk önce burada bir amaçlanan ve niyetlenen şey vardır ve bunlar mantıkta kavram olarak zihinde yer edinmiştir. İkinci olarak bu kavramda olan şeye uygun bir hükme doğru bir eylemle ulaşılmış olması gerekir. Bu iki parça arasındaki bağ mantıkla kurulur.¹⁴¹

Mantıksal açıdan bu maddenin açıklaması, düşüncede olan ve somut olanın arasındaki bağı doğru kurulması gerektiği şeklindedir. Mantık düşünsel olanın dile getirildiği aşamada etkilidir. Düşüncedeki amacın formel biçimde somutlaştırılması mantığın işidir.¹⁴² Yani amaç ve hüküm arasında mantıksal biçimde bir bağ kurma hükmün ve amacın arasında doğru ve tutarlı bir bağ kurmayı gerektirir. Amaca ulaşmak ise mantıki açıdan onun somut biçimde doğrulukla ve gerçekliğe uygun olarak vücut bulması ile mümkündür.

Örneğin; A kişisi X kişisinden belli bir miktar para borç almıştır. Borcu şu tarihte ödeyeceğine dair bir sözleşme imzaladığı halde ödeme tarihini geciktirmesi üzerine X kişisi şikâyetçi olduğunda, hüküm A kişisinin aleyhine yönelik olabilir.

¹³⁹ Ch. Perelman, "Hukuksal Uslamlama ve Hukuk Mantığı", *Dergi Park* 52 / 1-4 (1987), 703.

¹⁴⁰ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 51.

¹⁴¹ Kadir Canatan, *Mecelle (100 İlke) Felsefi ve Sosyolojik Yorum* (İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2021), 2.

¹⁴² Özlem, *Mantık*, 28.

Ancak A kişisi X kişisinden borç alırken tarih belirtmeden sadece borcunu ödeyeceğine dair bir sözleşme imzalamış olsa ve X kişisi belli bir zaman alacağını alamadığına dair şikâyetçi olsa Mahkemenin hükmü değişebilir. A kişisi “ben ödeme tarihi vermedim, maddi durumum uygun olduğunda borcumu vereceğim ve ben sözleşmeye sadığım” şeklinde bir söylemle kendini savunursa hâkimin hükmü değişebilir.

Bu her iki örnekte de görüldüğü üzere eğer amaçlana şey yani niyet olan değişkenlik gösterirse Madde 2 gereğince hüküm de doğru orantılı olarak değişkenlik gösterir.

Madde 4: Şek ile yakîn zail olmaz.

(Şüphe ile kesinlik ortadan kalkmaz ¹⁴³).

"Şekk" (şüphe), bir şeyin varlığına veya yokluğuna eşit derecede kâni olmaktır. "Yakîn" ise, bir şeyin varlık veya yokluğundan birine, bir delil sebebiyle aklın kesin olarak veya zann-ı galiple karar vermesidir. Yakîn asıl ve kuvvetli, şekk ise arizî ve zayıftır."¹⁴⁴

Bu maddede, delildeki doğruluğun kanıtlanarak kesinleştirdikten sonra gelen şüphenin onun kesinliğini etkilemeyeceği ifade edilmektedir. Madde 4'ün bu ifadesi mantığın epistemolojik alanıyla ilişkilendirilebilir. Epistemolojik olarak yakîn bilgi epistemolojinin doğruluk tasarımına uygundur.¹⁴⁵ Bu bilginin doğruluğu gerçekliğe uygun olarak kanıtlanmıştır. Yakîni bilginin kaynağı belli olup nedensel açıklamaları akla uygun bir şekilde ifade edilmiştir. Mantıkta yakîni öncül değerli sayılmaktadır. Çünkü yakîn öncül doğruluğu bilinen öncüllerin kıyaslanması ile meydana gelmiştir. Doğruluğu bilinen öncüller mantıken doğru sonuca götürmektedir. Bu sonucun doğru sayılmasının nedeni ise defalarca sınınsa da doğru sonucu vermesidir. Mantıkta bu öncüllerle kurulan ve yakîn sonuç elde ettiren kıyasa Burhanî kıyas denilmektedir.¹⁴⁶

Şek ile yakînin bir arada bulunması mantık ve epistemolojide mümkün değildir. Epistemolojide şek ve yakîn zıt kavramlardır. Zıt kavramların bir arada olması mantıkta mümkün değildir. Çünkü çelişki getirmektedir ve bu da mantığın üç ilkesinden çelişmezlik ilkesine aykırıdır.

Hegel'in de söylediği gibi, akılcı olan gerçek, gerçek olan ise akılcıdır.¹⁴⁷ Gerçek ve

¹⁴³ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 51.

¹⁴⁴ Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kaideleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 37.

¹⁴⁵ Canatan, *Mecelle (100 İlke) Felsefi ve Sosyolojik Yorum*, 5.

¹⁴⁶ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 255.

¹⁴⁷ Hegel, *Akıl Dediğimiz Şey* (İstanbul: Zeplin Kitap, 2019) , 33.

kesin olan ise her zaman aklın süzgecinden geçip doğruluğu ispatlanmıştır. Sonrasında üzerine gelecek her şüpheyi ise güçlü olmasından ötürü savuşturur. Kesin olan bilginin neden sonradan gelen şüpheyi götürmez olduğunu aşama aşama anlatılacak olunursa:

1. Bir bilgi kesinliği ispatlanırken ilk önce o bilginin tanımlanıp incelemesi gerekir. Böylelikle bilgiye *inanma* aşaması gerçekleşir.
2. Bilgi tanımlandıktan sonra o bilginin belgelere dayandırılarak ve gerekçelendirilerek sunulması gerekmektedir.
3. Var olan belge ve gerekçelerin gerçekliğe dayandırılması ve gerçeklikle teyit edilmesi gereklidir.¹⁴⁸

Bu aşamaları geçmiş bir bilgi doğruluğu kanıtlanmış ve kesin bilgi değeri taşır. Gerçekliğe dayanan güçlü nedenleri olan bir bilgi ise herhangi bir şüphe ile karşı karşıya kalsa bile güçlü gerekçeleri ve belgeleri onu yine kesin yapar.

Örneğin herkes tarafından yapılan bir eylemin yasal olarak suç sayılabileceğine dair şüphesine kapıldığında, suç olduğu ispatlanmaz ise o eylem suç sayılmaz. Bu eylem uygulanmaya devam edilebilir.

Madde 11: Bir emr-i hâdisin akreb-i evkâtına izâfeti asıldır.

Ya'ni hâdis olan bir işin sebep ve zaman-ı vukû'unda ihtilâf olursa zaman-ı ba'ide nisbeti isbat olunmadıkça hâle akreb olan zamana nisbet olunur.

(Meydana gelen bir olayın kendisine en yakın zamanla ilişkilendirilmesi asıldır)

Yani meydana gelen bir işin sebep ve oluş zamanında ihtilaf varsa daha önceki bir zamanla bağlantısı ispat edilmedikçe duruma en yakın zamanla bağlantılı sayılır.¹⁴⁹

Meydana gelen bir olayda neden sonuç ilişkisinin mantıki açıdan kurulması için zaman akışında olayı incelemek gerekir. Olayın meydana gelmeden önceki zaman akışı içinde olayı etkileyen ve bağlantısı bulunan küçük ya da büyük olaylar da dikkate alınmalıdır. Doğru bir yargılama sürecinin gerçekleşmesi için bütüne bakmak gerekir. Olay örgüsünü kapsamlı araştırılması ve doğru yargılama süreci için mantıktaki tümevarım ve tümdengelim yöntemine başvurulmalıdır. Olay ve altında sıralanan neden-sonuç ilişkileri ve zaman akışındaki öncülleri toplayabilmek için ilk önce tümdengelim yöntemine başvurmak gerekir. Tümdengelimde tümelden tikele, genelden özele bir akıl yürütme söz konusudur.

¹⁴⁸Teo Grünberg, *Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 34-35.

¹⁴⁹ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 52.

Tümdengelsel yöntemle dayanarak olayı meydana getiren küçük sebepler geri dönüş yaparak tek tek incelenir. Sağlamasını yapmak ve doğruluğunu incelemek için ise tümevarım yöntemine başvurulur.¹⁵⁰ Tümevarım özellerden genele tikelden tümele doğru akıl yürütmedir. Tümevarımsal akıl yürütme ile bir olay incelenirken, olay tümel olarak ele alınır, onun zamansal akışındaki zincirleme gelişen tek tek olaylar da ona doğru götüren öncüllerdir. İlk aşamada öncüller toplanır, bu öncüllerin zamansal akış içinde en uzak ama bağlantılı olanından başlanarak olaya götüren sebepler sıralaması yapılır. En sonunda olayın kendisine ulaşıldığında bütünsel çerçeveye bakılır.¹⁵¹

Fakat olayı meydana getiren bağıntılı nedenler bulunmaz ise olayın yakın zaman içinde gerçekleştiği kabul edilir ve olay öncesi işlenmez. Örneğin aralarında uzun süredir husumet olan iki kişi arasında kavga olduğunda olay en başından kronolojik olarak incelenebilir. Ancak trafikte yol verme yüzünden kavga eden iki kişi kavga etse olay anına bakmak gerekir.

Madde 12: Kelâmda aslolan ma'nâyı hakikidir.

(Sözde asıl (tercih edilen) olan gerçek anlamıdır¹⁵²).

Hukuk ciddi bir disiplindir bu nedenle de mecaz olana akli yanıtılabileceğinden ötürü yer vermemektedir. Mecaz kullanılan kelimeler kişiler bakımından farklı algılanabilir bu nedenle de hukukta geçerli değildir. Gerçek anlam ispata ve hükme götürmede delâlet niteliği taşıyabilir. Bu maddeyi anlayabilmek için mantık ve dil ilişkisini incelemek gerekir. Dil, kavramların ve zihindeki düşüncenin ifade edilme aracıdır. Düşünsel olan, nesnel dünyada formel olarak biçim bulmasını dile borçludur. Söz konusu düşüncenin ifade edilmesi olduğundan da mantık devreye girmektedir. Zihin düşüncede tasarlar ve kavramlar oluşturur. Bu zihin tasarımları doğruluğu ve gerçekliği tartışılmadan mantığın eleştirisine tâbi olmadan dile gelirse insan yanlış düşer. Mantık bu noktada önemlidir. Mantık kavramların nesnel gerçekliğini, doğru veya yanlışlığını, dış dünyaya uyumluluğunu sorgular. Bu sayede düşünce dilde söz olduğunda gerçeklikle kıyaslaması yapılmış bir şekilde yani doğru bir şekilde aktarılır. Bu yüzden mantıklı düşünülmüş saçmalanmamış bir söz her zaman gerçeğe uygundur.

Mantıklı düşünülmüş ve dile gelmiş bir söz gerçekliğinden dolayı yol göstericidir. Yol

¹⁵⁰ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 136.

¹⁵¹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 195.

¹⁵² Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 52.

gösterici oluşu onun delile delalet etmesidir. Delalet, kelime anlamı olarak “yol gösterici ve kılavuzluk” etme anlamı taşır.¹⁵³ Gerçek anlamlı bir söz doğru bir hükme varmak için yol göstericidir. Yani doğru hükme delalet eder. Gerçek anlamlı sözün delaletini daha iyi açıklayabilmek için ise delaletin çeşitleri arasından vaz’î delalete bakmak gerekmektedir. Vaz’î delalet bir şeyin akli veya tabii bir bağ bulunmaksızın tamamen örf ve âdete, toplumsal normlara daynaraktan diğer şeye işaret ederek işaret ettiği şey hakkında bilgiye ulaşmaktır. Yani bir şeyin diğer şeye vaz’î delalet etmesi o şeyin bulunduğu toplumda hep aynı sıralamada ve birbirlerini çağrıştıracak biçimde bulunması demektir. ârneğin; kitap kelimesinin yazılı bir metni çağrıştırmaması gibi.¹⁵⁴ Sözde asıl olanın vaz’î delaleti ise gerçeği işaret etmesidir. Sözde asıllık kazanmış olması aynı zamanda mantığa tabî olmuş olmasını da gösterir. Mantıkla oluşmuş her söz ise gerçekliğe uygundur ve bu nedenle gerçeği işaret eder.

Madde 13: Tasrîh mukâbelesinde delâlete i’tibâr yoktur.

(Açık olan şeyin karşısında dolaylı olana itibar edilmez¹⁵⁵).

Mantıklı düşünmede temel olarak zihnin ilk amacı hataya düşmekten kaçınmaktır. Mantık doğruya ulaşmada yol göstericidir. Bunun yanı sıra zihnin hızlı düşünmesi gerektiği zamanlarda da bir kıyaslama yapıp en mantıklı ve uygun olanı seçmesi gerekir. Bu nedenle bir olayda bir sonuca varılırken yapılan kıyaslamada var olan öncüllerden birinin karışık diğerinin de apaçık ve yalın şekilde orada durması halinde açık olan tercih edilir. Çünkü karışık olanda yanlışa ulaşma olasılığı daha yüksektir. Ve aynı zamanda yargılama sürecinde dolaylı olan yargılamayı geciktirip zihnin düşünce hatasına düşmesine, yanılsamasına neden olabilir.

Açık olan şey hukukta gerçek anlama sahip, tanımı yapılmış sözcük olarak ve anlam olarak tutarlıdır. Delalet niteliği taşıyabilir. Dolaylı olanda ise tanıma ulaşmak zor ve kafa karıştırıcı olabilir. Açık ve seçik olan şey her seferinde tutarlı sonuç vermesi mümkün iken dolaylı olan tutarsızlıklar yaratabilir. Bu nedenle dolaylı bilgiler zann-i (yanıltıcı) bilgiler de olabilir. Örneğin:

“ Malı başkası tarafından fuzulî olarak satılan bir kimsenin, bu malın satışına dair iyi dilekleri kabul etmesi, yapılan satışa onay vermesi anlamına gelir ki, bu lafzın tabii bir delâletidir. Ancak bu kişi, söz konusu

¹⁵³ Naci Bolay, “Delalet”, *İslam Ansiklopedisi* 9 (1994), 119.

¹⁵⁴ Bolay, “Delalet”, 119- 122.

¹⁵⁵ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 52.

satışı açıkça reddederse bu delâlete itibar edilmez.

Bir ev veya dükkânın kapısına asılan kilit, oraya izinsiz girmenin, gayr-ı lafzî vaz'î delâlet yoluyla yasak olduğunu ifade etmektedir. Buraya girebilme konusunda açık izin bulunması, bu delâleti geçersiz kılar.

Bir suçtan sanık olan birinin sorgulanırken, suçla ilgili sorulan sorular sırasında yüzünün sararması veya korku ile titremeye başlaması, onun bu suçla ilgisinin bulunduğu dair lafzî olmayan tabii bir delâlettir. Ancak, sanığın suçsuzluğuna dair açık deliller bulunursa, bu delâlet geçersiz olur.”¹⁵⁶

Madde 28: İki fesâd te 'âruz etdikde ehaffi ile irtikâb a' zaminin çaresine bakılır.

(İki kötülükle karşılaşıldığında hafif olanı tercih edilerek büyük olanın çaresine bakılır).

Bu madde ile aynı içeriğe sahip olan maddeler:

Madde 26: Zarar-ı 'âmmı def' için zarar-ı hâs ihtiyâr olunur.

Tabib-i câhili men 'etmek bu asıldan teferru ' eder.

*Madde 29: Ehen-i şerreyn ihtiyâr olunur.*¹⁵⁷

Mantığın temel aracı doğruya ulaşmak ve yarar sağlamaktır. Mantığın önemli bir alanı olan kıyasın ölçütü de doğruya ulaşma ve yarar sağlamadır¹⁵⁸. Kıyasın amacı göz önüne alarak bağlantılı olarak bir kişi veya bir durum için sadece zarar oluşturacak seçenekler var olduğunda kendi yararı açısından ona en az zarar vereni tercih eder. Bu seçimi yaparken iki seçenek için kıyaslama yapılır. İki kötü kıyaslanırken sonuca ve verdikleri zarara bakılır. Zarar hangisinde az ise ona yönelmek kişinin ve toplumun sıhhati bakımından yararlı olur.

Bu yasaları hukuki kıyasın ilkelerinden evleviyet ile açıklamak mümkündür. Madde 26' da zarar göz ardı edildiğinde büyüyen daha da büyük bir zarara yol açacaksa onu engellemek için evleviyetin şekli olan “azını yasaklayan çoğunu da yasaklar” şekli uygulanır. Bilgisiz doktorun doktorluk yapmasını az bir zarar gibi görünse de bu yasakla daha büyük bir zarar önlenmiş olur. Örneğin; bilgisiz doktorun doktorluk yaptığı bir durumda hastaların hayatı tehlikeye girebilir. Ve onun bu uygulaması yaygınlaşırsa kelebek etkisi yaratarak zararı çoğaltır.

Madde 28 ve 29 ise evleviyetin çoğuna izin veren azına da izin verir şekliyle açıklanır. İki kötülük gerçekleştiğinde evleviyetin bu şekli ile kötü olanın az olanına bakılarak öncelik

¹⁵⁶ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kaideleri*, 56.

¹⁵⁷ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 54.

¹⁵⁸ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 192.

verilir. Ve daha büyük olan kötülük önlenmeye çalışılır. Bu sayede evleviyete uygun akıl yürütme ile bir hükme varılmış olur.

Bu maddeler pragmatist bakış açısıyla da ele alınması mümkündür. Pragmatizmde hakikat insanın sosyal hayatına göre değişkenlik gösterir. Hakikatin amacı insanın yaşama uyum sağlamasını sağlamaktır. Bu nedenle sadece teorik anlamda kalmayıp pratikte fayda sağlamayı hedefler.¹⁵⁹ İnsanın pratikte yaşama uyum sağlaması düşünsel süreçte başlar. Pragmatist bakış açısında düşüncede ve pratik alanda ilişki kurmayı hedefler. Amaç insan eylemini anlamaktır. Düşünme, anlama ve doğru ilişki kurma işi ise mantığın işidir. Bu yüzden pragmatizm mantıksal faydacılık yönüyle de anılmış ve eleştirilmiştir. Örneğin, Emile Durkheim pragmatizm ve faydacılığı birleştirmiş ve mantıksal faydacılık olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁰ William James' in pragmatizm anlayışına göre ise hakikat sadece işe yaradığı sürece vardır.¹⁶¹ Bu düşünceye göre hakikatin amacı insanın sosyal hayata adapte olmasını sağlamaktır. Pragmatist bakış açısına göre bu maddelerde de insana ve topluma fayda sağlama gözetilmiştir. Örneğin; toplum rahatını bozan ve suç örgütü oluşturmaya çalışan bir kişinin tutuklanmaması daha büyük zararlar oluşturabilir Mantıksal pragmatizme göre burada faydalı olan o kişinin tutuklanmasıdır. Yukarıdaki maddelerde de bu bakış açısı benimsenmiştir.

Madde 1677: Tevâtür: Kizb üzere ittifaqları ' aklen caiz olmayan cema 'atin haberidir.

(Güçlü söylenti: Yalan üzerinde birleşmeleri akla uygun olmayan topluluğun haberidir¹⁶²).

Bu madde ile aynı içeriğe sahip maddeler:

Madde 37: Nâsın isti 'mali bir hüccetdir ki anınla 'amel vacib olur.¹⁶³

Burada halkın uygulaması, ispata ulaşmada delil yerine geçebilir. Yani bir yargılamada olayla benzerlik gösteren halk uygulaması da delil olarak esas alınır. Bu açıklamayı mantıktaki analogik akıl yürütme ile açıklamak daha doğru olur. Analogik akıl yürütme çeşitli biçimlerde açıklanacak olunursa:

¹⁵⁹ Jonathan H. Turner- Leonard Beeghly- Charles H. Powers, *Sosyolojik Teorinin Oluşumu* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015), 464.

¹⁶⁰ Fatih Arslan, "Pragmatizm'in "Ne"liği: Anlaşılması Zor "laştırılmış" Bir Felsefe, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 8/16 (2022), 156.

¹⁶¹ Turner- Beeghly- Powers, *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 470.

¹⁶² Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye* , 543.

¹⁶³ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 55.

“ Akıl yürütmenin bir başka şekli de analogidir. Bir çıkarım veya akıl yürütme olarak analogi, iki şey veya olay arasındaki benzerliğe dayanarak bunlardan birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermektir.¹⁶⁴

Tümden gelime ve tüme varıma benzer gözükmesine rağmen öncüllerde ortak olan özelliklerden veya benzerliklerden sonuçta da olduğunu varsayan bir çıkarım biçimidir. Başka bir söyleyişle, iki şey arasındaki benzerliğe dayanıp birisi hakkında verilen bir yargıyı diğeri hakkında da vermektir.¹⁶⁵

Analoji (temsil) bir akıl yürütme yolu olarak, iki şey arasındaki benzerliğe dayanıp, birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermektir. Aklın özelden özele yürüyüşüdür.¹⁶⁶

Analoji, temel özelliği bakımından, dedüksiyon ve endüksiyonun bir karışımı olarak görülebilir... Anoloji, A ve B'nin X gibi bir ortak özellikleri, ayrıca A'nın Y gibi bir başka özelliği olduğunda, B'nin de Y gibi bir özelliği olacağına varmaktır. Yani analogi, bir varım olmasıyla nedeniyle endüktiftir.¹⁶⁷

Analoji, günlük hayattaki konuşmalarda, tartışmalarda ve tabiat bilimlerinde çokça kullanılan bir akıl yürütme şeklidir.¹⁶⁸”

Analoji bu açıklamalara dayanarak iki durum arasındaki benzerliği ele alarak birinden çıkan sonucun benzerlikten kaynaklı diğerdinden de çıkabilir olduğunu düşünmektir. Bu tarz bir analogik akıl yürütme tümevarıma dayalı bir akıl yürütme ile yapılır. Tümevarıma dayalı akıl yürütme tek tek tikellerden yola çıkarak tümel olana ulaştığı bir akıl yürütme şeklidir. Burada da halkın genel olarak uyguladığı şey ya da güçlü bir söylentinin delil niteliği kazanması tümevarımla mümkün olmuştur. Halk tarafından uygulanan veya söylenen şey önce tikel kişiler tarafından oluşmuştur. Diğer kişilere mantıklı ve doğru geldiğinde ise o kişiler de aynı şekilde uygulamaya girmiştir. Böylelikle tek tek tikellerden meydana gelen aynı uygulama ve aynı sonuç oluşmuştur. Bu tek tek tikellerden ilerleyerek çıkan aynı sonuç tümel bir çıkarımdır. Bu tümel çıkarım defalarca denenmiş ve sınanmıştır, sonuç olarak da doğruluğu kanıtlanmıştır. Bu nedenle halkın uygulaması ve güçlü söylenti yüksek delil niteliği taşır.

Hukuki bakımdan yargılama sürecinde konuyla alâkalı bir çözümlene yöntemi, herhangi bir delil bulunamadığında o olayın emsallerinin uygulamalarından faydalanarak var olan olaya uygulanması söz konusu olabilir. Çünkü çoğunluk tarafından kabul görmüş

¹⁶⁴ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 198.

¹⁶⁵ Çüçen, *Klasik Mantık (Mantığa Giriş)*, 21.

¹⁶⁶ Öner, *Klasik Mantık*, 172.

¹⁶⁷ Özlem, *Mantık*, 41.

¹⁶⁸ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 243.

bir uygulama doğruluğu tartışılmış ve bir noktaya varılmış bir uygulamadır. Halkın uygulaması, ortak bir şekilde doğruluğu araştırılmış ve bir sonuca varılmış, herkes tarafından benimsenmiş mantığa uygun bir uygulamadır.

Madde 62: Bir kelâmın i'mâli mümkün olmaz ise ihmâl olunur.

Ya'ni bir kelâmın hakîkî ve mecazî bir ma'nâyâ hamli mümkün olmaz ise ol halde mühmel ya'ni ma'nâsız bırakılır.

(Bir sözün anlamlandırılması mümkün olmazsa dikkate alınmaz.

Yani; bir sözün gerçek veya mecazî anlamını çıkarmak mümkün olmazsa yokmuş kabul edilir. Yani manasız bırakılır¹⁶⁹).

Çoğunlukla kullanılan sözler anlamlandırılmış sözlere dir. Yani bu sözler, mantıksal analizi yapılmış dile getirildiğinde zihinsel dünya ve gerçek dünya arasında bir bağlantı kurulmuş sözlere dir. Sözün anlamlandırılması konu olunca kavramdan başlamak gerekir. Kavram bir şeyin zihindeki tasarımıdır. Kavram zihinde düşünülür fakat nesnel dünyaya aktarılması için dile ihtiyaç duyar. Kavramın dile gelişi Gazali'ye göre aşamalardan geçer.

“ 1. Şeyin kendi nefsindeki hakikati (ayandaki varlık).

1. Şeyin hakikatin idesinin (misal) zihinde sabit olması (kavram).

2. Şeye delalet eden harfler ile bir sesin oluşturulması (terim). Bu, zihinde olan ide'ye delalet eden ibaredir.

3. Görme duyusu ile algılanan ve söz delalet eden işaretlerin oluşturulması ki bu da yazıdır.”¹⁷⁰

Gazalinin kavramın dile geliş aşamalarını anlattığını bu maddelere göre de kavramın dile gelişi ve sözün anlamlandırılması arasındaki ilişkiyi anlatmak mümkündür. Şöyle ki kavram düşüncede tasarlanır. Zihnimizdeki tasarımlar ise zihne tâbi olmak için ise mantığa uygun mu değil mi diye mantıksal süzgeçten geçer. Gerçek dünya ile uygunluğu saçma ya da anlamlı oluşu araştırılır. Mantıklı sayılan sözler ise dil yoluyla aktarılır. Dilde harflerin sıralı ve o dilde kavramın anlamını karşılayan birleşimi ile sözcüklere dönüşür. Anlamlandırılmamış sözcükler ise dilde gelişigüzel oluşmuş fakat zihinde herhangi bir anlama sahip olmamış sözlere dir. Bu sözler kavranmamış ve kavram dünyasında bir karşılığı bulunmamış olmasından dolayı dikkate alınmaz. Bu sözcüklerin tanımlanması mümkün

¹⁶⁹ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 58.

¹⁷⁰ Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, 25.

olmadığından kullanılmasına da gerek yoktur¹⁷¹.

Bir sözün hukuki süreçte anlamlandırılması demek o sözün ispatının yapılmış olması ve gerçekliğe uygun olması demektir aynı zamanda. Onun ispatlanmaması ise dikkate alınmamasına neden olur. İspat kelime anlamı olarak “bir şeyi açıklığa kavuşturma, delil getirme, bir hak veya olgunun gerçekliğini delille ortaya koyma” anlamına gelmektedir.¹⁷² İspatlanmış bir söz dava için büyük önem taşır. Çünkü bu söz delil yerine geçebilir.

Örneğin; bir kişi başka bir kişiyi darp ettiğinde “onu sevdiğim için böyle yaptım” dese anlamak mümkün olmayabilir.

Madde 72: Hatâsı zâhir olan zanna i'tibâr yokdur.

(Hatâsı açık olan zanna itibar yoktur.¹⁷³).

Hatası açık olan zanna itibar etmemek yanlış sonuca ulaşmamak için önemlidir. Yargılamada ve mantıkta doğruyu bulmak için öncelikle öncüllerin doğruluğunun ve yanlışlığının ispatlanmasının ardından yanlışlığı açık olan öncüle itibar edilmez, doğru olanla devam edilir. Emiroğlu yanlışlığa sahip olan öncülleri, yanıltıcı ve aldatıcı olarak değerlendirir. Yanlış ve hatalı olanın saptırıcılığını bilen bir kişi bundan dolayı hatası açık olarak bilinen bir öncüle itibar etmez. Hukukta da yargılama sürecinde yanlış delillere itibar etmenin sonucu değiştireceğinden ve adaletsizlik olacağı bilindiğinden hatalı olandan her zaman kaçılır.¹⁷⁴

Zan da bir bilgi türüdür. Zan, “yakînin zıddı, kuşku, kesinleşmemiş kanaat” ve “tercihe yakın olan (râcîh), ancak aksi de mümkün görülen kanaat, görüş, hüküm; bir şeye aksini de mümkün görerek inanmak” anlamlarına gelir.¹⁷⁵ Zan tam anlamıyla şüphe değildir. Çünkü kesinleşmediğinden doğru ya da yanlış olabileceği bilinmez. Zanna en yakın bilgi türü şektir. Çünkü şek de zan gibi hem yanlış ve doğruya eşit mesafede durmaktadır. Eğer ki zan doğruya yaklaşırsa ikiye ayrılır: zann-ı sâdik ve zann-ı kâzib olmak üzere. Zann-ı sadık bir bilgi nesne olarak gerçekliğe uygun olduğu halde hakkında tam emin olmayan bilgi türüdür. Zann-ı kazib ise doğru tarafı görse bile aksi halinin daha ağır bastığı bilgi türüdür. Madde 72'deki zan yanlış yönü baskın olan bilgi türüdür ve yanıltıcılık taşıdığından bu bilgi türüne itibar edilmemesi gerekir. Çünkü hukuk alanında da doğru bilginin beyanı esastır.

¹⁷¹ Teo Grünberg, “Anlam Kavramı Üzerine Deneme”, *Dergi Park* 15 (1965), 117.

¹⁷² Ali Bardakoğlu, “İspat”, *İslam Ansiklopedisi* 22 (2000), 492.

¹⁷³ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 60.

¹⁷⁴ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 254-255.

¹⁷⁵ Mustafa Çağrı, “Zan”, *İslam Ansiklopedisi* 44 (2013), 120-122.

Örneğin; birisi malını çaldığından şüphelendiği kişiyi dava ettiğinde o kişiyi suçlayan tutarsız bir beyan olduğunda o beyana itibar edilmez.

Madde 75: Bürhân ile sâbit olan şey ‘ ayânen sâbit gibidir.

(Kesin delil ile sabit olan şey apaçık sabit gibidir¹⁷⁶).

Kesin delili apaçık kılan şey kesinleşmiş bilgilerden oluşmasıdır. Kesin bilgi mantıkta çok değerlidir. Kesin bilgi mantığın beş sanatından burhanda detaylı bir şekilde ele alınır. (Burhanın ve kesin bilginin tam açıklamasına Madde:1676,1697, 1698, 1699, 1732, 1733. 1735, 1740,1741’in ortak açıklamalarında yer verilmiştir.) Kesin bilgi Farabi’ye göre kanıtlanmış, bilimsel yollardan ve mantığın kurallarından geçmiş bilgilerdir.¹⁷⁷ Bu kesin bilgiler İbn Sina’ya göre zorunlu bilgilerden gelir. Zorunlu bilgiler İbn Sina’ya göre kabulü zorunlu olan doğruluğu evrensel olarak kabul edilmiş bilgilerdir.¹⁷⁸ Zorunlu bilgilerden elde edilmiş kesin bilgiler ise delil niteliği taşır. Bu yüzden akıl devreye girdiği her kıyaslamada bu bilgilere başvurur. Bu bilgiler *yakîn* olarak da adlandırılır. Yakîni bilgiler ile kurulan kıyas kesin bilgi verir. Çünkü bu bilgi türü aklın tercih etmesi gereken iki durumdan birini kesin ve sorgulamadan tercih ediyorsa bu bilgi de gerçeğe uygunsuz kesin bilgi olarak bilinir.¹⁷⁹ ¹⁸⁰Çünkü bu bilgilerin edinildiği ve temelinde yatan zorunlu bilgiler örtük olarak bilinir. Bu bilgilerden çıkan zorunlu bilgiler şüpheyi kabul etmezler. Bir yargılama sürecinde ise sonuca ulaşırken elde toplanan deliller arasında kesin bilgilerden oluşan delillerden kesinlikle şüphelenilmez ve kesin delil olarak kabul edilir.

Madde 80: Tenâkuz ile hüccet kalmaz lakin mütenâkızın ‘ aleyhine olan hükme hâlel gelmez.

(Çelişki ile delil kalmaz. Ancak çelişkiye düşenin aleyhine olan hüküm bundan etkilenmez)¹⁸¹.

Bu madde ile aynı içeriklere sahip maddeler:

Madde 1615: Tenâkuz: Müdde’inin da’vâ eylediği şeydir ki müdde ‘a bih dahî denilir.

Madde 1631: Defi’: Müdde’â’ aleyh tarafından müdde’inin da’vâsını def edecek bir

¹⁷⁶ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 60.

¹⁷⁷ Topdemir, *Farabi*, 74.

¹⁷⁸ Türker, *İbn Sînâ’ da Metafizik Bilginin İmkânı*, 239.

¹⁷⁹ Taylan, *Ana Hatlarıyla Mantık- Mantık Tarihiçesi - Problemleri*, 207-8.

¹⁸⁰ Öner, *Klasik Mantık*, 183-84.

¹⁸¹ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 61.

da'vâ dermeyân olunmadır. .¹⁸²

“Mesela bir kimse, ödünçten dolayı şu kadar kuruş dava ettiğinde davalı, ‘ben onu ödemiştin’ yahut ‘sen beni ondan ibra etmiştin’ veyahut ‘biz sulh olmuştuk’ yahut ‘bu tutar ödünç değildir, belki sana satmış olduğum malın bedelidir’ veyahut ‘falan kimsede alacağım olan o miktar kuruşu sana havale ettiğimden sen de bana o tutarı vermiştin’ dese davacının davasını karşılamış olur. Bunun gibi bir kimse diğer kimseden ‘falanın elinden alacağım şu kadar kuruşa sen kefil olmuşsun’ diye dava ettiğinde o kimse borçlunun belirtilen tutarı ödemiş olduğunu iddia etse davacının davasını karşılamış olur.

Ve aynı şekilde bir kimse diğer bir kimsenin elinde bulunan bir malı ‘benimdir’ diye dava ettiğinde o kimse bundan önce ‘bundan önce falan adam o malı benden dava ettiğinde sen onun davasına şahadet etmiştin’ diye iddia etse davacının davasını karşılamış olur.

Bunun gibi bir kimse, vefat etmiş birisinin terekesinden şu kadar kuruş alacak ve varisin inkârı üzerine bu davasını ispat ettikten sonra vefat edenin hayatta iken o borcu olduğunu mirasçısı iddia etse davasını karşılamış olur.”¹⁸³

Madde 1631’ de ise mantığın retorik sanatını kullanarak davalı davacının ileri sürdüğü savunuya güçlü bir çelişenle kendini savunabilir. Bu savunmada retorik sanatının amacına uygun olarak karşıdakinin aklın ilkelerine uygun olarak ikna etmektir. Davalı kişinin retorığı diğer bir adıyla hitabet sanatını kullanması, onun savunusunu başarılı kılmaya yarar. Retorik tanımlanacak olunursa:

“Mantık ilminde “hitabet” şu şekilde tanımlanır: “(Kesin ve güvenilir bilgiler (yakiniyyât) seviyesine çıkamamış olan) makbulât ve maznunât cinsinden önermelerle kurulan kıyasa hitabet adı verilir.”¹⁸⁴

Ancak davalı kişi karşı bir savunu geliştirirken retorığın mantıki yönünden önce diğer ilkelerini de göz önüne almalıdır. Retoriğin üç ilkesi vardır: ethos, pathos ve logos. Davalı kişi savunusunda ethos ilkesine dayanarak ilk önce karakteri güçlü bir duruş sergilemelidir. Gerek dış görünüşü gerek duruşu ile bu izlenimi vermelidir. Örneğin; bir davada taraflarına bakıldığında saygılı ve düzgün duruş sergileyen, davaya önem verip düzgün giyimli giden taraf daha etkileyici olabilir. Yine davalı kişi ikinci ilke olan pathos ilkesine uyum sağlayarak karşı tarafa duygularını iyi aktardığında daha etkileyici olabilir. Son olarak ise bu kişi logos ilkesine uygun olarak akli etkin kullanıp mantığa uygun açıklamalar yaparak etkileyici olabilir. Bu kişi karşı tarafın önermesi ile kendi önermesi

¹⁸² Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 520-521.

¹⁸³ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 520.

¹⁸⁴ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 221.

arasında bir kıyas kurup kendi önermesinin doğruluğunu ispat eder ve karşı taraf ispat edemezse hâkim onun savunusunu ele dikkate aldığı anda davayı lehine çevirir. Tüm bunların asıl amacı karşı tarafı ikna etmektir.

Madde 1647: Tenâkuz mülkiyyet da'vâsına mâni' olur.

(Çelişki mülkiyet davasına engel olur¹⁸⁵).

Bu maddeleri en iyi şekilde açıklanacak olunursa mantığın ilkelerinden yola çıkıp açıklanabilir. Mantığın üç ana ilkesi vardır; özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin olanaksızlığı. Mantık bu üç ilkedен hareketle ilerler. Bu maddeyi açıklamak istersek ise çelişmezlik ilkesi ile açıklamak doğru olacaktır. Çelişmezlik ilkesine göre, bir şey hem kendisi hem de kendisinden başka bir şey olamaz. Bu mantığın kurallarına aykırıdır ve mümkün değildir. Yani bir şey hem kendisini hem de çelişğini taşıyamaz. O şeyin hem doğru hem de yanlış olması mümkün değildir. Zaten insan akli bu çelişkili durumu kabul etmez ve kavrayamaz. Örneğin bir delilin kendisi ve karşıt durumu aynı anda düşünülemez. Çünkü ikisi de çelişik olduğundan farklı sonuca götürür ve farklı durumlar olarak görülür. Hatta bu delilin çelişği ve kendisi karşılaştırıldığında hangisi mantıkta daha makul ise o geçerli olur. Bu yüzden sağlam bir çelişik delile gölge düşürür, onu geçersiz kılıp ortadan kaldıracaktır. ^{186 187 188 189 190}Delili geçersiz kılması demek ise davanın yönünü ve şeklini değiştirmesi demektir.

Madde 1616: Müdde'î ve müdde'â 'aleyhin 'âkil olmaları şartdır. Mecnûnun ve sabî-i gayr-i mümeyyizin da'vâları sahih değildir.

(Davacının ve davalının akıl sahibi olması şarttır. Akıl hastasının ve ayırt etme gücü olmayan küçüğün davaları hukuka uygun değildir¹⁹¹).

Bu madde ile aynı içeriğe sahip maddeler:

Madde 1767: 'Akıl beyyinesi cünûn veya 'ateh beyyinesi üzerine tercih olunur.¹⁹²

Farabi'ye göre insan, "akıl sahibi bir varlık olduğuna ve aklını kullanarak temaşa ettiği

¹⁸⁵ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 528.

¹⁸⁶ Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 16-17.

¹⁸⁷ Taylan, *Ana Hatlarıyla Mantık - Mantık Tarihiçesi - Problemleri*, 101-102.

¹⁸⁸ Özlem, *Mantık*, 46.

¹⁸⁹ Çüçen, *Klasik Mantık (Mantığa Giriş)*, 25.

¹⁹⁰ Yücel, *Mantık Dersleri*, 14.

¹⁹¹ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 515.

¹⁹² Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 572.

(theoria) duyular dünyasında ortaya çıkan değişimleri duyumsadığına ve nedenleri kavradığına göre, mantık disiplininin asıl işlevi kendini bu aşamada ortaya koyacak ve insan bu disiplinin kural ve ilkeleri ışığında duyuların doğru bilgisini elde edebilecektir ve elde edip etmediğini de sınavabilecektir.”¹⁹³ Yani akıl sahibi insan dış dünyasında olup biten her şeyi temyiz etme yani ayırt etme gücüne sahiptir. Bu yüzden on bir soru yöneltildiğinde akla uygun makul cevaplar alınabilir. Ancak akıl sahibi olmayan kişi bunların hiçbirini yapamaz çünkü temyiz gücüne sahip değildir.

Akıl sahibi olan ve aklını kullanabilen kişi mantık yetisine sahip kişidir aynı zamanda. Mantıki yetisi olan kişi aklının gücüyle doğru ve yanlış ayırt etme gücüne sahiptir. Bu yüzden davalı veya davacının akıl sahibi olması onların yanlış düşmemesi için ve davanın doğru bir sonuca ulaşması için önemlidir.

Akıl sahibi olan kişi zihnini gelişigüzel kullanmaz. Akıl sahibi kişi mantığın kurallarına uyar. Diğer düşüncelerini ve insani içgüdülerini ayırır. Bu nedenle doğru düşünebilme yeteneğine sahiptir. Aklı değerli biçimde kullanmaya gayret gösterir ve saçmalamaktan kaçınır. Fakat akıl sahibi olmayan kişi ise tüm bu akıl yeteneklerine ve mantığın doğru düşünebilme kaidelerine sahip değildir. Bu nedenle bu kişilerin hukukta şahit olma, davacı olma, davalı olma gibi durumları geçersizdir. Çünkü bu kişilere hakim tarafından soru yöneltildiğinde mantığın formel biçimlemesine sahip olmadığından dilsel ve düşünsel bağlantıyı kuramaz. Hukukta yargılama süreci yanlış götürmediği için bu kişilerin hukukta geçerliliği yoktur.

Madde 1629: Müdde'â bihin muhtemelü's-sübût olması şarttır. Binâen'aleyh 'aklen ya 'adeten vücûdu muhal olan şeyi iddiâ sahih olmaz. Meselâ bir kimse kendisinden sinnen büyük yahut nesebi ma'rûf olan kimse hakkında bu benim oğlumdur diye iddiâ etse da'vâsı sahih değildir.

(Dava konusunun ispatlanma ihtimali olan bir şey olması şarttır. Bundan dolayı aklen ya da adeten var olması şüpheli olan şeyi iddia etmek doğru olmaz. Mesela bir kimse kendisinden yaş olarak büyük yahut nesebi bilinen kimse hakkında “bu benim oğlumdur” diye iddia etse davası hukuka uygun değildir¹⁹⁴).

Dava konusunun ispatlanma ihtimalinin olması demek, bir yargı bildiren içerisinde doğru ya da yanlış çıkarımlar yapılabilir olması demektir. Dolaylı olarak önerme niteliği

¹⁹³ Topdemir, *Farabi*, 185.

¹⁹⁴ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 519.

taşınması gerekir. Önermenin tanımlaması yapılacak olunursa, doğru ya da yanlış olabilen her yargıyı anlatan sözdür.¹⁹⁵ Önerme ifade bildiren cümlelerdir. Dolaylı olarak da dava konusunun ispat edilebilirliği dava konusunun yanlışlık ya da doğruluk barındıran öncüllere sahip olmasından geçmektedir.

İspat, kelime anlamı olarak bir şeyi kanıt göstererek tanımlamadır. Hukukta ispat ile amaçlanan hâkimin görüşünü lehine dönüştürmek için yapılan ikna faaliyetidir. Bu ikna faaliyetini yerine getirirken, ispatın bazı kaidelerini dikkate almak gerekir. İlk olarak ispat için delillerin olması gerekir. Bu deliller akla uygun olarak karşılaştırıldığında yani bir kıyasa tâbi tutulduğunda kesin bir sonuca ulaşılır. Bu sonuç o delillerin ispatıdır.

İspat tek bir şekilde yapılmaz, ispatın çeşitleri mevcuttur. İspat ikiye ayrılır; doğrudan ispat ve dolaylı ispat. Doğrudan ispat, delillerin direkt olarak ispat edilmesidir. Dolaylı ispat neden sonuç ilişkisine dayanarak olay örgüsüne göre ispat etmedir. Olayla bağlantılı deliller gerekçeleriyle ilişkilendirilerek sonuca etkide bulunacak şekilde ispatlanır.¹⁹⁶

Madde 1657: Mütenâkız görünen iki kelâmın tevfiği mümkün olup da müdde'î dahî Tevfik eder ise tenâkuz mürtefi' olur. Meselâ bir hânede müste'cir olduğunu ikrâr etmiş iken bu hâne benimdir diye da'vâ etse istima' olunmaz. Amma müste'cir idim sonra sahibinden satın aldım diye tevfiğ eylese da'vâsı istima' olunur.

(Çelişkili görülen iki sözün birbiriyle uygun hale getirilmesi mümkün olup da iddia sahibi de uygun hale getirebilirse çelişki ortadan kalkar. Mesela bir evde kiracı olduğunu ikrâr etmişken "bu ev benimdir" diye dava etse dinlenmez. Ama "kiracı idim sonra sahibinden satın aldım" diye sözlerini uyumlaştırsa davası dinlenir).

Bu madde ile aynı içeriğe sahip olan maddeler:

Madde 1653: Hasımın tasdiğiyle tenâkuz mürtefi' olur. Meselâ bir kimse cihet-i karzdan olarak diğer kimesneden şu kadar kuruş alacak da'vâ etdikten sonra meblağ-ı mezbûrun cihet-i kefâletten olduğunu da'vâ edip de müdde'a 'aleyh dahî tasdik eylese tenâkuz mürtefi' olur.

Madde 1654: Hâkimin tekziğiyle dahî tenâkuz mürtefi' olur. Meselâ bir kimse diğer bir kimesnenin yedinde olan malı benimdir diye da'vâ edip müdde'a 'aleyh dahî ol mal falanın idi ben onda satın aldım diye inkâr etmekle müdde-i ikame-i beyyine edip de

¹⁹⁵ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 299.

¹⁹⁶ Zeynep Uluer, *Mecelle'nin Hazırlanışı, Mecelle'nin Külli Kaidelerinin Medeni Usul Hukuku Açısından İncelenmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 61-64.

hükmolunsa mahkumün 'aleyh ol malın semeniyle bâyi'ine rücû eder ve eğerçi ibdita ol mal bâyi'in idüğünü ikrâr etmsesiyle sonraki rücu'u beyninde tenâkuz var ise de hâkimin hükmüyle bu ikrârı tekzîb olunduğundan tenâkuz mürtefi'dir.

*Madde 1655: Mahall-i hafâ olup da müdde'inin ma'zereti zahir olur ise tenâkuz ma'füv olur. Meselâ bir kimse bir hâneyi benim için iştirâ etmiş etmiş hîyn-i isticârda haberim yok idi diye mücirden iddiâ ve bu yolda bir kıt'a sened ibrâz eylese da'vâsı mesmû' olur.*¹⁹⁷

Bu maddelerde çelişkiyi ortadan kaldıran durumlara örnek verilmiştir. Mantıki açıdan ele alınacak olunursa çelişkiyi ortadan kaldıran durumlar çelişiklerin kıyası ile mümkündür. Bu maddelerde çelişikler kıyaslanırken başvurulacak en uygun kıyas biçimi hulfî kıyastır. Hulfî kıyas, karşıt halin saçmalığını ve yanlışlığını göstermek için kurulan kıyas biçimidir. Bu kıyas biçimi ileri sürülen önermenin doğruluğunu veya yanlışlığını ispatlamak için kurulur.¹⁹⁸ Bu maddelerde de ilk önce ileri sürülen dava konuları vardır. Fakat bu dava konularında çelişmeler söz konusu olduğunda hulfî kıyasın izlediği yöntem tercih edilebilir. Örneğin madde 1654'te örnek gösterilen durum için dava konusu öne sürüldüğünde, karşı tarafın dava konusu ile çelişen bir delil ileri sürmesi durumunda iki önerme birbiri ile kıyaslanır. Bu çelişiklerin kıyaslanması sonucu kesinliği daha yüksek olan tercih edilir. Eğer dava konusu olan önerme çelişiğine oranla daha kesinse hâkim onu doğrudur. Fakat çelişiği daha kesinse hâkim diğerini yalanlayıp çelişiği doğru bulur.

Madde 1654'te mantığın bir başka ispat biçimi olan aksiyle kanıt biçimi de kullanılmıştır. Bu maddede davalı kişinin savunusu davacı kişi tarafından mantığa uygun bir şekilde gerekçelenirse davalının savunusu çürümüş olur. Hukuki kıyasta yer alan aksiyle kanıt yöntemine göre bir davada yer alan bir dava olgusu doğru bir biçimde ispatlanmışsa onun dışında kalan diğer olgular yanlış kabul edilir. Bu maddede davalının iddiası, davacının aksi biçimini kanıtlamışıyla geçersiz sayılmıştır.

Madde 1741: Karîne-i kati' a hadd-i yajîne baliğ olan emaredir. Mesela bir kimesne elinde kana bulaşmış bıçak olduğu halde havf ve telaş ile bir hâlî hânedan çıktığı gibi derakap o hâneye girilip de henüz boğazlanmış bir şahıs görülse ol kimesne bu şahsın kâtili olduğuna iştibâh olunmaz. Şayed ki ol şahıs kendi kendisini öldürmüş olmak gibi sarf-ı ihtimâlat-ı vehmiyeye iltifat kılınmaz.

(Kesin karine, kesin bilgi sınırına ulaşmış belirtidir. Mesela bir kimse elinde kana

¹⁹⁷ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 530-531.

¹⁹⁸ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 174-75.

bulanmış bıçak olduğu halde korku ve telaş ile boş bir evden çıktığında hemen o eve girilip de henüz boğazlanmış bir şahıs görülse, o kimsenin bu şahsın katili olduğu şüphe götürmez. O (öldürülmüş) şahsın kendi kendisini öldürmüş olma ihtimali gibi vehime iltifat edilmez¹⁹⁹).

Bu madde ile aynı içeriğe sahip olan maddeler:

Madde 1676: Beyyine: Hüccet-i kaviyye demektir

Madde 1697: Mahsûsun hilâfına ikame olunan beyyine makbul olmaz.

Madde 1698: Mütevâtirin hilâfına ikame olunan beyyine kabul olunmaz.

Madde 1699: Beyyine bir hakkı izhâr için meşru' kılınmıştır. Binâen 'aleyh falan kimse o işi işlemedi ve falan şey falan kimesnenin değildir ve falanın falana borcu yoktur gibi nefy-i sarfa şehâdet kabul olunmaz. Fakat nefy-i mütevâtir beyyinesi makbuldür. Meselâ bir kimse falan kimseye falan vakit falan mahalde şu kadar kuruş ikraz ettim diye cihet-i karzdan ol mikdar kuruş da 'vâ edip hâlbuki ol kimesnenin ol vakit orada olmayıp da başka mahalde bulunduğu tevâtüren ispat olursa iş bu tevâtür beyyinesi makbul olup müdde'inin da 'vâsı mesmû' olmaz.

Madde 1732: Kesret-i şuhûda i'tibar yoktur. Ya'ni tarafeynden birinin taraf-ı âhara nisbetle şâhidleri ziyâde olmakla anın tercih olunması lazım gelmez. Meğerki şâhidlerinin kesreti derece-i tevâtüre baliğ ola.

Madde 1733: Tevâtür ilm-i yakîn ifade eder. Binaen 'aleyh bâlâda beyan olunduğu üzere tevâtürün hilâfına beyyine ikame olunamaz.

Madde 1735: Tevâtürde muhbirlerin 'adeddi mu'ayyeni yoktur. Ancak akıl anların kizb üzere ittifaklarını tecviz etmeyecek bir cemm-i gafîr olmaları lâzımdır.

Madde 1740: Esbab-ı hükümden birisi dahî karine-i kati'adır.²⁰⁰

Bu maddelerin hepsinin ortak yönü kesin delilin önemini anlatmak ve kesin delil aracılığıyla aklın öncülüğünde kesin sonuca ulaşmaktır. Hukukta kesin delil çok kıymetlidir ve büyük itibar görür. Bu nedenle onun mantıktaki önemini de vurgulamak oldukça önemlidir. Kesin delil ya da kesin bilgi aklın her zaman doğru kabul ettiği, doğruluğu geçerliliğini her zaman koruyan bilgidir. Kesin bilgiler, mantığın kıyas alanının vazgeçilmezidir. Kıyasın amacı, bir konuda var olan birden fazla konuda, öncüllerin

¹⁹⁹ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 543.

²⁰⁰ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 562-563.

mantığın ve aklın ilkelerince kıyaslanarak kesin ve doğru sonuca ulaşmadır. Bu nedenle delil söz konusu olduğunda kıyasa başvurmak gerekir. Fakat delillerde kıyası genel olarak uygulamak doğru olmaz. Bu nedenle *beş sanat* adı verilen kıyasın uygulama yöntemlerine incelemek gerekir. Kısaca beş sanat sayılacak olunursa bunlar sırasıyla; *burhan*, *cedel*, *hitabet*, *şiiir*, ve *safsatadır*. Bu beş sanat kıyasın farklı biçimlerde uygulandığıdır fakat kesin bilgi ve kesin delil en açık biçimde burhan alanında kullanılır.

Burhan, Arapça kökenli bir kelimedir. Kelime anlamı olarak berraklaştırmak, açıklığa kavuşturmak, delil getirmek gibi anlamları vardır.²⁰¹ Burhan, öncülleri kesinlik ifade eden, kesin sonuca ulaştırıran kıyastır. Burhanda kesin sonuç şüphe götürmezdir. Çünkü burhanın öncülleri zorunlu öncüllerdir ve kesin sonuca götürür. Farâbi' ye göre burhan bilinenlerden bilinmeyi elde etme, çıkarım yapmak için inceleme yöntemidir. Farâbi için burhan, mantığın özüdür.²⁰² Gazali için burhan, şüphesiz ve yakinîliği ifade eder. Gazali'ye göre burhan kesinlik taşıyan öncüllerden kurulmuş kesinlik elde etmeye yarayan kıyastır.²⁰³ İbn Sînâ'ya göre ise burhan, zorunlu bilgilerden geçişin tüm ilkelerini içeren, kesinlik elde etmeye yarayan kıyas biçimidir.²⁰⁴ Burhan sanatının kullanım amacı ilimlerde emin olarak ilerlemek ve doğruya ulaşmaktır.²⁰⁵ Hukuk alanında da doğruluğuna emin olunmuş kesin deliller, daha önceden bilinen güçlü söylentiler ve doğruluğunun örtük olarak da olsa zaten bilindiği bilgiler ışığında kurulan bir burhanî kıyas davayı sonuca ulaştırmada çok faydalıdır.

Yukarıdaki maddeleri sırasıyla burhan sanatına göre farklı açılardan ele alıp yorumlamak mümkündür. Madde 1676'da kesin delilin aynı zamanda güçlü delil sayılmasının nedeni doğruluğundan emin olunmuş bir deliller olmasıdır. Kesin delil şüphe götürmez çünkü doğruluğu akla uygun olarak ispatlanmıştır. Ayrıca kesinliği daha önce onun temelinde bulunan orunlu bilgilerden gelmektedir. Kesin delilin olduğu yerde diğer delillere itibar edilmez. Çünkü kesin delil açık seçik bir şekilde orada durmaktadır. Madde 1697' de denildiği gibi açık seçik olanın yanında diğer delillere itibar edilmez. Güçlü söylentiye yer verilen maddeler için, güçlü söylenti de kesinlik ifade eder. Çünkü birçok kişi akıl yürüterek bu bilginin doğruluğuna emin olmuştur. Herkes bu konuda hem fikir olup aynı doğruya ulaştığı için ve bu bilgi herkesçe kabul gördüğü için güçlü söylenti niteliği taşır. Bir davada karşıt iki durum söz konusu olduğunda, bir tarafta davalının iddiası varken diğer

²⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Burhan", *İslam Ansiklopedisi* 6 (1992), 429.

²⁰² Topdemir, *Farabi*, 190.

²⁰³ Çapak, *Gazâli'nin Mantık Anlayışı*, 256.

²⁰⁴ Türker, *İbn Sînâ' da Metafizik Bilginin İmkânı*, 317.

²⁰⁵ Yaren, *Kıyaslarda Kullanılan Bilgiler*, 29.

taraftan davacı tarafın savunmasını destekleyen bir güçlü söylenti olduğunda, güçlü söylenti delil niteliği taşır. Fakat bu demek değildir ki her toplu görüş güçlü söylenti niteliği taşır. Bir davada bir tarafın şahit çokluğu olması demek davanın o tarafın lehine sonuçlanacağı anlamına gelmemektedir. Bunun olması için şahitlerin şahitliğinin güçlü söylenti niteliği taşıması gerekir. Kesin karineye gelindiğinde ise bu delil türü bir olay gerçekleştiğinde olay anında hemen orada olan kesinliği güçlü delillerdir. Burada akıl gördüğü parçaları birleştirir ve akıl yürüterek kıyaslamalar yapıp bir sonuca varır. Kesin karinenin örneği madde 1741’ de anlatılır. Elinde kanlı bıçak taşıyan kişinin bu maddede suçlu sayılmasının nedeni o kişinin onun suçlu olduğunu işaret eden delillerle yakın bağlantıda bulunmasıdır. Olayın kronolojik sıralamasında evden hızlıca çıkması ve elinde suç aleti taşıması, eve girildiğinde ise henüz yeni ölmüş birinin olması onun suçluluğunu işaret eder. Bu delillerin hepsi çok güçlüdür. Tüm bu deliller burhan ile yapılan kıyaslarda kesinlik elde etmeye yarar. Bu nedenle burhanî kıyas hukukta kesin deliller bağlantılı olarak büyük öneme sahiptir ve sıklıkla kullanılır.

Madde 1703: Bir kimse hem müdde’î ve hem şahid olamaz. Binâen’aleyh vasînin yetime ve vekilin müvekkile şehâdetleri sahih olmaz.

(Bir kimse, hem davacı hem de şahit olamaz. Bundan dolayı vasînin yetime ve vekilin müvekkile şahitlik yapması hukuka uygun olmaz²⁰⁶).

Bu maddenin mantık bakımından açıklaması en uygun mantığın temel ilkelerinden üçüncü halin olanaksızlığı ilkesinden yola çıkarak anlatılır. Mantığın temel ilkelerinden biri olan bu ilkeye göre bir şey ya A’ dır ya da A değildir. Bunların dışında başka bir şey olması beklenemez. Yani bir önerme doğru veya yanlıştır. Bu ilke çelişmezlik ilkesi ile benzerlik gösterse de aslında daha özel düşünmeyi sağlayan bir ilkedir. Bir bakıma özdeşlik ve çelişmezlik ilkesinin doğruluğunun daha özel bir biçimde pekiştirilmesidir. Bir kişi ya davacıdır ya da davacı değildir. Bu kişinin hem davalı hem şahit hem de davacı olması imkânsızdır. Zaten mantığa aykırıdır²⁰⁷.

Madde 1749: Yemin ya sebeb yahut hâsıla olur. Şöyle ki bir hususun vaki’ olup olmadığına yemin etmek sebebe yemindir ve bir hususun hâlâ baki olup olmadığına yemin etmek hâsıla yemindir.

²⁰⁶ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 550.

²⁰⁷ Özlem, *Mantık*, 47.; Çüçen, *Klasik Mantık (Mantığa Giriş)*, 27.

(Yemin ya sebebe yahut mevcut duruma olur. Şöyle ki; bir hususun meydana gelip gelmediğine yemin etmek, sebebe yemindir. Ve bir hususun hâlâ devam edip etmediğine yemin etme, mevcut duruma yemindir. Mesela satış ve satın alma davasında, satış sözleşmesinin asla oluşmadığına yemin etmek sebebe yemindir. Ama sözleşmenin hâlâ devam edip etmediğine yemin etmek mevcut duruma yemindir²⁰⁸).

Burada mantığın rolü kişiye ayırt etme gücü sağlamaktır. Bir kişi hangi durumlarda sebebe yemin hangi duruma mevcut duruma edeceğini ancak mantıki ayırt etme gücüne sahip olduğu zaman karar verebilir. Mantıklı düşünen bir kişi aynı zamanda aklın ayırt edici ve duruma uygunluk sağlayıcı yeteneklerini de etkin bir biçimde kullanır. Yeminin sebebe ya da mevcut duruma mı uygun olduğunun kıyaslamasını yapamayan bir kişi yanlış düşer. Ancak mantığını kullanan bir kişi ilk önce sebebe ya da mevcut duruma uygun olan şeyleri kategorize eder. Bir bölme sınıflandırma işlemi yapar. Bu bölümleri tanımladığı mevcut durum ya da sebebe yemin türleri altında sınıflandırır. Bunlardan uygun olanları aynı sınıfa toplamak mantığın işidir.

Madde 1755: İki kimse bir 'akarda niza' edip her biri ol 'akara zi'l-yed olduğunu iddia etdikde evvela onlardan kangısının zi'l-yed olduğuna beyyine talep olunur.

İkisi birden zi'l-yed olduklarına ikame-i beyyine etdikleritakdirde ikisinin dahi müştereken zi'l-yed oldukları sâbit olur.

Ve eğer biri vaz'ı-yedini ispatdan izhar-ı 'acz edip de diğeri vaz'i'l-yed olduğuna ikame-i beyyine ederse anın zi'l-yed olduğuna hükmolunup öbürü hâriç' addolunur.

Ve hasmeynden hiçbirisi zilyed olduğunu ispat edemez ise her birine aharın talebiyle hasmının ol 'akarda zi'l-yed olmadığına yemin verilir. İkisi dahî yeminden nükûl ederse bi'l-iştirak ol 'akarda zi'l-yed oldukları sabit olur. Ve eğer biri yeminden nükûl edip de diğeri yemin eder ise yemin eden kimse ol 'akara müstakillen vaz'il-yed olmak üzere hükm olunup diğeri hariç 'addolunur. Ve eğer her biri yemin ederse hiç birisinin zi'l-yed olduğuna hükmolunmayıp hakikat-i hâl zâhir oluncaya dek müdde'a bih olan 'akar tevkif olunur.

(İki kimse bir taşınmazda anlaşmazlığa düşüp her biri o taşınmaza zilyed olduğunu iddia ettiğinde ilk olarak onlardan hangisinin zilyed olduğuna delil istenir.

İkisi birden zilyed olduklarına dair delil getirdiklerinde ikisinin de müşterek olarak

²⁰⁸ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 566.

zilyed oldukları sabit olur.

Ve eğer biri zilyed olduğunu ispat edemez de diğeri zilyed olduğuna dair delil getirirse onun zilyed olduğuna hükmedilip diğeri dışarıda bırakılır.

Ve hasımlardan hiç biri zilyed olduğunu ispat edemezse, diğerrinin isteği üzerine her birine hasımının o taşınmazda zilyed olmadığına yemin verilir. İkisi de yeminden kaçınırsa müşterek olarak o taşınmazda zilyed oldukları sabit olur. Ve eğer biri yeminden kaçınıp da diğeri yemin ederse yemin eden kimse o taşınmaza tek başına zilyed olmak üzere karar verilip diğeri dışarıda bırakılır. Ve eğer her biri yemin ederse hiçbirisinin zilyed olduğuna karar verilmeyip gerçek durum ortaya çıkıncaya kadar dava konusu taşınmaz alıkonulur).

Bu madde ile benzer içeriğe sahip olan maddeler:

Madde 1756: İki kişi bir malda 'ale'l-iştirak mutasarrıf ya'ni ikisi dahi zi'l-yed iken biri bi'l-istiklâl ve diğeri bi'l-iştirâk mülkündür diye da'vâ etdikde istiklâl beyyinesi evlâdır.

Ya'ni ikisi dahî ikame-i beyyine edecek olduklarında da'vây-ı istiklâl edenin beyyinesi da'vâyı iştirâk edenin beyyinesi üzerine tercih olunur ve eğer ikisi dahî istiklâl da'vâsı edip de ikame-i beyyine etseler ol 'akar müştereken anlara hükmolunur. Ve eğer biri ispatdan 'âciz olup da diğeri ispat eylese ol 'akar müstakillen anın mülkü olmak üzere hükmedilir.

Madde 1757: Tarih beyan olunmayan mülk-i mutlak da'vâsında hâricin beyyinesi evlâdır.

Mesela bir kimse diğerr bir kimesnenin yedinde olan hâne için bu hâne benim mülkündür bu adam âna bigayr-i hakkın vaz'i-yed ediyor aliverilmesi matlubumdur diye da'vâ zi'l-yed dahî hâne benim mülkündür bu cihetle bihakkın vaz'i-yed ederim diye da'vâ etdikde hâric olan kimsenin beyyinesi tercih ve istima' kılınır.

Madde 1762: Ziyade beyyinesi evlâdır.

Meselâ bâyi' ve müşteri semenin ya mebi' in mikdarında ihtilaf etseler ziyâde da'vâ edenin beyyinesi tercih olunur.

Madde 1778: Bâyi' ve müşteri semenin ya mebi' in veya ikisinin dahî mikdarında ya da vasfında veya cinsinde ihtilaf etdikleri her kangısı ikame-i beyyine eyler ise anın lehine hükmolunur.

Ve eğer ikisi dahî ikame-i beyyine ederler ise ziyâdeyi ispat edenin lehine hükmolunur.

Ve ikisi dahî ispatdan 'âciz olurlar anlara ya biriniz öbürünüzün da'vâsına razı olur

yahut bey'i fesheyleyir denilir. Ve bunun üzerine birisi diğerinin da'vâsına razı olmaz ise hakim anların her birine diğerinin da'vâsı üzerine yemin verir ve ibtidâ müşteriden bed' eyler her kangısı yeminden nükûl eder ise âharın da'vâsı sabit olur ve eğer ikisi dahi yemin ederse hâkim ol bey'i fesh eder.

Madde 1779: Müste'cir henüz me'cûrda tasarruf etmeden ücretin mikdarında mucir ile ihtilaf etdikde mesela müste'cir ücret on altundur ve mucir on beş altundur diye da'vâ etdikleri takdirde kangısı ikame-i beyyine eder ise kabul olunur.

Ve ikisi birden ikame-i beyyine ederler ise mucirin beyyinesi ile hükmolunur ve eğer ikisi dahî ispatdan 'âciz olurlar ise ikisi de tahlif kılınur ve müste'cirin tahlifiyle bed' olunur. Her kangısı nükûl eder ise nükûlüyle ilzam kılınur ve ikisi dahî yemin eder ise hâkim 'akd-i icareyi fesh eder.

Müddetde yahut mesafede ihtilaf etdikleri halde dahî hüküm veçhiledir şu kadar var ki ikisi dahî ikame-i beyyine etdikleri takdirde müste'cirin beyyinesiyle hükmolunur tehâlûf suretinde mucirin tahlifiyle bed' edilir.²⁰⁹

Bu maddelerin ortak yanı delillerin davaya yön vermesi ve hukuki önemi ile ilgilidir. Delil insanı bilinenden bilinmeyene doğru götürüp, bilinmeyenin bilinmesini sağladığından birçok alanda kullanılır. Ancak delil hukukta büyük bir yere sahiptir aynı zamanda mantıkta da büyük öneme sahiptir. Delil her iki alanı da bu noktada birleştirir.

Delil bir davayı açıklığa kavuşturmaya yarayan, yol gösterici ve kesinlik taşıyan öncüdür. Delil kelime anlamı olarak ise işaret, kanıt, emare, alamet, rehber, kılavuz anlamlarına gelmektedir.²¹⁰ Delil farklı öncüllerin toplanması ve akıl yürüterek kıyaslanmasının yapılar ortaya çıkan doğruluğu ispatlanmış öncüdür. Delil bu yüzden bir nevi mantıki kıyastır. Delilin amacı ise istidlale ulaşmaktır. İstidlal birçok öncülden bir öncül yani delil elde ederek bir çıkarım yapma bir akıl yürütme yöntemidir. İstidlal ile elde edilen çıkarım bir bilgiyi tanımlamaya yaramaktadır.²¹¹ Öncüllerden delile, delilden de istidlale giden yol şöyledir.

1. İlk önce bir konudaki öncüller toplanır.
2. Aynı konu ile alâkalı farklı yargılar içeren öncüllerden çıkarıma ulaşılabilmesi için kendi aralarında kıyas kurulur.

²⁰⁹ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye* , 576-577.

²¹⁰ Şahin, "Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri", 453.

²¹¹ Hilmi Demir, *Delil ve İstidlalin Mantıki Yapısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001), 47.

3. Kurulan kıyaslamada öncüller arasında daha önceden doğruluğu bilinen sorgulama gerektirmeyen zorunlu bilgi taşıdığı için kesinlik ifade eden yani akla yakîni olan öncül varsa direkt olarak o tercih edilir. Çünkü bu öncüller şüphe götürmezdir.
4. Kesin delil niteliği taşıyan öncül yok ise de var olan öncüller mantık kurallarına göre doğruluğu ve nedeni ispat edilmeye çalışılır. Bu noktada öncülün doğruluğunu işaret eden şeyler o öncülün delilidir
5. Son olarak bu var olan delilli öncül bizi sonuca ulaştıracak, elde edeceğimiz çıkarımdır.

Bu akıl yürütme ve kıyas biçimi yukarıda değinilmiş olunan kıyasın beş sanatı burhan ile ilgilidir.

Yukarıdaki maddelere de dayanarak davalı ya da davacı eğer bir konuda kendini savunmak için bir iddia ileri sürerse bu iddiasını delile dayandırarak ispatlaması gerekir. Savunması delillendirilmiş bu kişi hiçbir delili olmayan karşı tarafla hâkim tarafından kıyaslandığında her zaman önde gelir. Çünkü delili olan bir kişi aklın ilkelerine uymuştur, yalandan ve şüpheden uzaktır. Fakat yukarıdaki maddelerde de görüldüğü gibi delil gösterme açısından davalarda farklılıklar görülebilir. Örneğin bir kişi delil gösterirken delilini ispat etmekte yetersiz kaldığında delili geçersiz sayılır. Ya da başka bir örnek verilecek olunursa bir davada her iki taraf da delil gösterdiğinde bu deliller aynı sayıda ve aynı derecede olduğunda geçersiz kalır. Bu nedenle ikisinden birinin delili fazla sayıda ve daha güçlü ispata yani doğrulara dayanmalıdır. Bu şartlar sağlandığında ise hâkim fazla olan tarafı tercih edecektir. Tüm bu açıklamalara dayanarak delil davanın yönünü değiştiren, sonuca götüren bir çıkarımdır. Bu maddelerde delillerin geçerli sayılabilmesi için delilli kıyas biçimi kurulması gerekir. Delilli kıyasta önce önerme dile getirilir, sonrasında ise o önermeyi doğrulayan bir delil gelir.²¹² Örneğin mal paylaşımı konusunda anlaşmazlığa düşen iki kişi de “mal benimdir” diye beyanda bulduklarında beyanlarını delille tasdik etmeleri gerekir. Bu tasdik örneğin bir tapu veya bir vasiyet, bir sözleşme olabilir.

Madde 1792: Hâkim: hakîm fehîm müstakîm ve emîn mekîn metîn olmalıdır.

(*Hâkim; doğru karar verici, anlayışı kuvvetli, istikâmeti düzgün, güvenilir, ağır başlı / vakur ve iradesi güçlü olmalıdır.*)

Bu madde ile benzer içeriğe sahip olan maddeler:

²¹² Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 234.

Madde 1793: Hâkim: mesâil-i fıkhiyyeye ve usul-i muhâkemeye vâkıf ve de'âvi-i vakı'ayı anlara tatbikan fasl ve hasma muktedir olmalıdır.

Madde 1794: Hâkimin temyiz-i tâmme muktedir olması lâzımdır.

Binâen'aleyh sağır ma'tûh ve a'mâ ve tarafeynin savt-ı kavillerini işitemeyecek mertebe sağır olan kimesnenin kaza câiz değildir.

Bundan dolayı küçük, bunamış, görme engelli ve tarafların konuşmalarını işitemeyecek kadar sağır olan kimselerin yargılama yapması doğru değildir.²¹³

Yukarıdaki maddelerde tanımlanmış olan hâkimin niteliklerine bakıldığında hâkimin mantıklı, düşünen ayırt edici ve rasyonel olması beklenmektedir. Yukarıdaki nitelikler doğrultusunda hâkim mantıki açıdan incelenecek olunursa:

1. Doğru karar verici olması demek onun mantığını kullanarak doğru ve yanlış ayırt edebilme gücüne sahip olması demektir. Hâkim bir düşüncenin doğru veya yanlış olduğuna dair bir karar vermek istiyorsa önce onun zihniyle gerçekliğe uygunluğu arasındaki bağlantısını kurması gerekir. Gerçekliğe aykırı olan bir şey yanlıştır. Bu nedenle hâkimin bunu seçmemesi gerekir.
2. Hâkimin anlayışının kuvvetli olmasının gerekli olmasının nedeni ise onun olaylarda adaletli kararlar verebilmesi için gereklidir. Anlayışının kuvvetli olması aynı zamanda onun ayırt etme yetisine sahip olduğunu gösterir. Olaylar arasında ayırım yapar ve zihnini etkin bir biçimde kullanır.
3. Ayırt etme yetisi yanlış ve doğruyu görmeyi ve hatanın farkına varmayı sağlamaktadır. Aynı zamanda kim haklı kim haksız ise zihinde mantığın kurallarına göre ölçüp biçmelidir.
4. Hâkim aynı zamanda güvenilir olmalıdır. Çünkü adaleti sağlayacak kişi güven verici olmalıdır. Bunu da ancak mantığa aykırı olmayan doğru kararlar vererek yapabilir. Yanlış fikirler öne süren adaletsiz bir kimseye kimse itibar etmez.

²¹³ Güçlü, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 582-583.

SONUÇ

Mantık bilimi, genel olarak doğru düşünme ve akıl yürütme kurallarını inceleyen bir disiplindir. Bu kurallar, genellikle evrensel doğrulara ve akıl yürütme prensiplerine dayanır. Mecelle ise Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan bir medeni hukuk kanunudur ve genellikle İslam hukuku prensiplerine dayanır. Mecelle, hukuki konularda hüküm verilmesini sağlamak için oluşturulmuş bir metindir ve genellikle dini hukuk ilkelerine dayalıdır. Ancak, mantık kurallarını içermediği veya bu kurallara özel olarak odaklanmadığını söylemek doğru değildir. Zira, Mecelle'de mantık biliminin kurallarına spesifik olarak rastlanmaz. Bununla birlikte mantık biliminin ilkelerini, hukuk bilimi gereği olarak barındırmaktadır. Mantığın kural ve kaidelerini bizzat görmek mümkün değildir ama Mecelle'nin kanunlarının mantıksal düşünme perspektivinde hazırlanmış olması pek tabiidir. Dolayısıyla Mecelle kanunlarında mantık kaidelerini açıkça görmek mümkün değildir. Çünkü temeli İslam hukuku ve geleneksel hukuki düzenlemelere dayandığı için, mantık kuralları genellikle açık olarak bağlam dışıdır. Bunun için çalışmamızda Mecelle'nin bazı maddelerini mantık biliminin kuralları ile değerlendirmeye çalışmış olduk. Her bir kanun mutlaka akıl prensipleri çerçevesinde ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışmamız esnasında mümkün olduğunca mantığın kullanılan kurallarıyla ele almaya çalıştık.

Mecelle'deki hükümler, belirli bir mantık temeline dayanır. Mecelle'nin yazılmasında, İslam hukukuna ve genel hukuki ilkelerine uygun bir mantık çerçevesi benimsenmiştir. Bu, hükümlerin tutarlı ve mantıklı bir biçimde oluşturulmasına katkıda bulunur. Mecelle, İslam hukukunu temel alırken, aynı zamanda hukukun genel ilkelerine ve doğru düşünme prensiplerine uygunluğu sağlamaya çalışır. Bu nedenle, Mecelle'deki hükümler, mantık kurallarını içermesi açısından bir düzeyde evrensel ve genel prensiplere dayanır. Ancak, Mecelle'nin temelinde İslam hukuku olduğu için, bu hükümler genellikle İslam hukukunun özgünlüklerini yansıtır.

Mecelle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ortalarında, modern hukuk kurallarına dayalı bir medeni kanun oluşturmak amacıyla yazılmıştır. Mecelle'nin temeli İslam hukukuna dayanmaktadır, ancak yazarlarının çabalarıyla modern hukukun etkilerini de içermektedir. Bu nedenle, Mecelle'nin içeriğinde İslam hukukunun prensipleriyle birlikte daha genel hukuki ilkeler de bulunur. Mecelle, hukuki düzenlemelerin yapılmasında kullanılan bir mantık sistemine dayandığı için Mecelle'nin içeriğinde şu evrensel ilkeler görülmektedir. Bu mantık sistemine göre:

Analoji (Kıyas): Mecelle'deki hükümler, mevcut İslam hukuku kurallarına benzer durumları içerir ve benzer durumlar için benzer hükümler uygulanır. Bu, mantıklı bir çıkarım yöntemidir.

Örf (Gelenek): Mecelle, yerel gelenekleri ve toplumun normlarını dikkate alır. Bu da hukuki hükümlerin mantıklı ve toplumun ihtiyaçlarına uygun olmasını sağlar.

Adalette Eşitlik İlkesi: Mecelle'deki hükümler, adalet ve eşitlik ilkesine dayanır. Bu, hukuki düzenlemelerin herkes için adil ve eşit olmasını amaçlar.

Bu noktalara ek olarak, Mecelle'deki hükümler, genel olarak mantıklı bir sıralama ve düzenleme içerir. Hükümler arasında tutarlılık sağlanmaya çalışılarak, bir hüküm diğerleriyle uyumlu bir şekilde geliştirilir.

Kısaca, Mecelle'nin hükümleri İslam hukukuna dayanmasına rağmen, bu hükümler belirli bir mantık temelinde oluşturulmuş ve genel hukuki ilkelerle uyumlu hale getirilmiştir. Bu, Mecelle'nin hukukun mantıksal temellerini içeren bir yapıya sahip olduğunu gösterir.

Bunu biraz daha açacak olursak; Mecelle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ortalarında yazılmış olan bir medeni hukuk kitabıdır. Bu hukuk kitabı, temel olarak İslam hukukunu referans alsa da, yazarları çeşitli kaynaklardan beslenmiş ve dönemin modern hukuk anlayışının etkilerini içermiştir. Bu nedenle, Mecelle'nin içeriğinde sadece dini hukuk prensipleri değil, aynı zamanda genel hukuki ilkeler ve mantık kuralları da bulunmaktadır.

"Mecelle'nin hükümleri İslam hukukuna dayanmasına rağmen," ifadesiyle vurgulanan nokta, Mecelle'nin temelini İslam hukukunun oluşturduğu gerçeğine işaret etmektedir. Ancak, bu temel üzerine inşa edilirken yazarlar, akıl ve mantık prensiplerine uygunluğu da gözetmişlerdir. Yani Mecelle'nin hükümleri, sadece dini referanslardan türetilmiş olmakla kalmayıp, aynı zamanda genel mantık kurallarına ve hukuki ilkelerine dayalı olarak şekillendirilmiştir.

"Bu hükümler belirli bir mantık temelinde oluşturulmuş ve genel hukuki ilkelerle uyumlu hale getirilmiştir," ifadesi, Mecelle'nin oluşturulma sürecinde mantık temelini ve genel hukuki ilkeleri içermesine vurgu yapmaktadır. Hükümlerin mantığa uygunluğu, hukukun evrensel prensipleriyle örtüşmesi, Mecelle'nin genel bir hukuki çerçevede konumlanmasını sağlamıştır. Bu da Mecelle'nin sadece İslam hukukuna özgü bir metin olmadığını, aynı zamanda daha geniş bir hukuki perspektife dayandığını gösterir.

Dolayısıyla, Mecelle'nin hükümleri, İslam hukukuyla uyumlu olmanın yanı sıra genel hukuki ilkeler ve mantık kurallarını da içeren bir yapıya sahiptir. Bu, Mecelle'nin hem dini referansları hem de evrensel hukuki ilkeleri bir araya getirerek hukukun mantıksal temellerini oluşturduğunu gösterir.

Çağının ve döneminin önemli yasa kitabı olan Mecelle'den yapılan çıkarımlar, hukuktaki yönlendiren unsurların içinde mantığın da yer aldığını göstermektedir. Bir dava sürecinde doğru bir sonuca ulaşmak, adaletin sağlanması için kritik öneme sahiptir. Bu nedenle, doğru bir yargılama sürecinde yanlışlardan kaçınmak için aklın etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Akıl devreye girdiğinde, mantık prensipleri kullanılıyor demektir çünkü akıl kullanıldığı yerde mantık etkindir.

Bu bağlamda, bir davada sonuca ulaşabilmek için ilk adım olarak olayların akıl ile kavranması gerekmektedir. Daha sonra, mantığın ilkelerine başvurularak olay ve olaya ilişkin bütün deliller detaylı bir şekilde incelenir. Bu incelemede, doğru sonuca ulaşmak için akıl ve mantığın yöntem ve ilkelerini etkin bir şekilde kullanmak gerekmektedir. Hakim, bir davada doğru sonuca ulaşmak için ilk olarak olayla ilgili öne sürülen öncülleri inceler. Bu inceleme sırasında öncüllerin akla dayanıp dayanmadığını araştırır. Akla dayanan kesin bilgi niteliği taşıyan öncüller, delil niteliği taşıdığından olaya etkisi ve bağlantısı değerlendirilir. Bu değerlendirme sürecinde bir sonuca götüren kesin bir öncül, davayı sonuçlandırır. Akla dayanmış ve mantığın süzgecinden geçmiş bir öncül, ulaşılan sonucun doğruluğunu taşır.

Hukukta doğru sonuç, doğru bir yargılamayı beraberinde getirdiğinden adalet sağlanmış olur. Hukukun varoluş nedeni olan adaleti temin etmek, doğru ve kesin sonuca ulaşmayı amaçlamıştır. Bu nedenle, hukukun hedeflediği doğru sonuca ulaşabilmek için akıl ışığında hareket etmesi gerekmektedir. Aklın ve doğruluğun olduğu yerde, mantık her zaman var olmuş ve hukukun amacına ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu çalışmada Mecelle'nin kanunlarında mantık prensiplerinin ne denli referans alındığı veya açıkça kullanıldığını tespit etmeye çalıştık. Bilinmelidir ki Mecelle bir hukuk kitabıdır, kural ve kanunlarında mantık bilimin kurallarından bahsetmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, metin hazırlanırken başta akli ilkeleri olan mantık prensipleri, ikincil olarak mantıkta kullanılan mantıksal çıkarım kurallarının ne derece nasıl kullanıldığını ortaya koymak üzere Mecelle'de mantıkla yakın ilişkisi olan maddeleri tespit ettik. Bu tespitten sonra maddelerde mantık kurallarının değerlendirmeleri çerçevesinde yorumlayarak mantık ile ilişkisini ortaya koymaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- Ak, Ayhan. "Hanefî Mezhebinde Hukuksal Yorum Aracı Olarak Evleviyet". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy 37 (2014): 131- 164.
- Altuntaş, Fuat. "Hukukta Akıl Yürütme Yöntemi Olarak Kıyas (Analoji)". Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,2020.
- Aristoteles. *I. Analitikler*. 2. bs. Yunan Klasikleri. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Aristoteles. *II. Analitikler*. 2. bs. Yunan Klasikleri. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, t.y.
- Aristoteles. *Kategoriler*. Pelin ofset. C. Zirve Ofset. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Aristoteles. *Önergeler (Organon II)*. 2. Baskı. Yunan Klasikleri 72. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Aristoteles. *Topikler*. 2. bs. Yunan Klasikleri. Ankara, 1966.
- Arslan, Fatih. "Pragmatizm'in "Ne"liği: Anlaşılması Zor "İlaştırmış" Bir Felsefe". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, cilt 8 sy16 (2022): 147-168
- Aslan, Mehmet Selim. "İslam Hukuku Metodolojisinde Mantiki Kıyasın Delil Değeri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy 35 (2020): 79-102.
- Aster, Ernst von. *Bilgi Teorisi ve Mantık*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972.
- Atademir, Hamdi Ragıp. *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 124. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Atalay, Ahmet Haluk. "Bir Hukuk Mantığı Var Mıdır?". *Hukuk Kuramı Dergisi*, sy 6 (2015): 22-40.
- Aydın, Mehmet Akif. "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye". *İslam Ansiklopedisi* cilt 28 (2003): 231-235.
- Aydın, Mehmet Akif. "Mecelle'nin Hazırlanışı". *Osmanlı Araştırmaları*, 1989.
- Ayık, Hasan. *İslam Mantık Geleneği ve Doğruların Mantığı*. 1. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Bardakoğlu Ali. "İsbat". *İslam Ansiklopedisi* cilt 22 (2000): 492-495

- Bolay, Naci. " Delalet". *İslam Ansiklopedisi* cilt 9 (1994) : 119- 122.
- Canatan, Kadir. *Mecelle (100 İlke)Felsefi ve Sosyolojik Bir Yorum*. 1.bs . Enes Matbaa. İstanbul, 2021.
- Ceylan, Mücahit. "Mecelle-i Ahkâmı- 1 Adliyye ' nin Hazırlanışı, Uygulanması Ve Kapsamı". *Adalet Dergisi*, sy 66 (2021): 701-26.
- Cheata, Chafik. "Hukuk Mantığı ve İslam Hukuku". *Dergi Park* cilt 8 (1984): 71-88
- Çaldak, Hüseyin. "İslam Dünyasında Kullanılan Çıkarım Yöntemleri Ve Mantiki Yöntemlerle İlişkisi" , *EKEV AKADEMİ DERGİSİ* Yıl: 12 Sayı: 37 (Güz 2008),s. 177-194.
- Çaldak, Hüseyin. "Kıyas'ın Mantıkta ve İslami İlimlerde Kullanım Biçimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007.
- Çaldak, Hüseyin. "Gazali'ye Göre Fasit Kıyas", *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/1 - 2007, 207-234
- Çaldak, Hüseyin. "Mantık Sanatı ve Faydaları", *CÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, 5, 417-422.
- Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*. 2. bs. Temel Kültür Dizisi 14. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Çapak, İbrahim. *Düşünce Geleneğimizde Mantık*. 1. Basım. C. Matsis Matbaa. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Çapak, İbrahim. *Gazâli'nin Mantık Anlayışı*. İkinci Baskı. C. Özkan Matbaacılık. Ankara: Elis Yayınları, 2011.
- Çapak, İbrahim. *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümmeller*. 1. Baskı. C. Ankara Okulu. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Çüçen, Abdulkadir. *Klasik Mantık (Mantığa Giriş)*. Özal Matbaası. C. Özal Matbaası. Bursa: Asa Kitabevi, 2009.
- Demir, Hilmi. "Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2001.
- Ece, Muhammet Nasih. *İbn Rüşd'ün Önergeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*. 1. Basım. C. Göksu Cilt. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.
- Ellek, Hasan. "Osmanlı'da Kanunlaştırma hareketleri ve Mecelle". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. 5. bs. C. Özkan Matbaacılık. Ankara: Elis Yayınları, 2009.

- Erdem, Sami. "Türkçede Mecelle Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005.
- Fakhry, Majid. "Mantık ve Bilgi Teorisi". *Bilimname* 24, sy 1 (2013): 195-204.
- Farabi. *İlimlerin Sayımı*. 4. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Grünberg, Teo. "Anlam Kavramı Üzerine Deneme", 117-62, t.y.
- Grünberg, Teo. *Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma*. 1. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. 24. Baskı. C. Çiftçi Mücellit. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- Hasırcı, Nazım. "Kıyasın Değeri". *Felsefe Dünyası Dergisi* 1, sy 47 (2008): 137-52.
- Hegel. *Akl Dediğimiz Şey*. 1. Baskı. İstanbul: Zeplin Kitap, 2019.
- İmamoğlu, Halil. "Kindî'nin İsbât-ı Vâcib İçin Kullandığı Aklî Delillerin Mantık İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10, sy 1 (Nisan 2018): 197-229.
- Karahanoğulları, Onur. "Diyalektik Hukukun Bilim Notları". *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2015.
- Karlığa, Bekir. "İbn Rüşd". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 257-88. İstanbul, 1999.
- Kaşıkçı, Osman. "Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerinde Yapılan Değişiklik Çalışmaları". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.
- Kaya, Mahmut. "Makülât". İçinde *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı, t.y.
- Kaya, Mahmut. "Revâkıyyûn". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, t.y.
- Keleş, Saliha. "İslam Mantıkçılarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi". *Dergi Park*, sy 16 (t.y.): 41-61.
- Kırca, Çiğdem. "Örtülü (Gizli) Boşluk ve Bu Boşluğun Doldurulması Yöntemi Olarak Amaca Uygun Sınırlama (Teologische Reduction)". *Dergi Park*, sy 1 (2001): 91-119
- Köz, İsmail. "Mantığın Tarihçesi". İçinde *Mantık*, 29-60. Ankara: Grafiker, 2016.
- Kranz, Walther. *Antik Felsefe*. 2. bs. Dünya Klasikleri Kültür Dizisi 1. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994.
- Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*. 2. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Meçin, Mahmut. "Kavram, Önerme ve Kıyas Bağlamında İhvân-ı Safâ'nın Mantık İlmine Yaklaşımı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Temmuz 2022.
- Mutahhari, Murtaza. *İslami İlimlere Giriş: Mantık ve Felsefe*. 2. Baskı., t.y.

- Onart , Grünberg, Batuhan, Adnan, Teo, Hüseyin. *Modern Mantık ve Uygulamaları*. M.E.B. Devlet Kitapları. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, Cihan. “Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye ’nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi”. *Otam Dergisi* 29, sy 29 (2011): 93-124.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. 5. bs. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Özcan, Muttalip. *Aristoteles*. 1. Baskı. Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2011.
- Özlem, Doğan. *Mantık*. 2. Baskı. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1996.
- Özlu, Mustafa. “Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği”. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2020.
- Perelman, Ch. "Hukuksal Uslamlama ve Hukuk Mantığı". *Dergi Park* sy 1- 4 (1987) : 701- 724.
- Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi Üzerine Araştırmalar*. Tez-Mer Ofset. C. Ümit Özdemir. Kayseri: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2013.
- Şahin, Hüseyin. “Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri”. *Kelam Araştırmalar*, 2015.
- Şen, Temel. “Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle”. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 1991.
- Şimşirgil, Ahmet. *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*. Birinci Baskı. İstanbul: KTB yayınları, 2008.
- Taylan, Necip. *Ana Hatlarıyla Mantık*. 4. bs. Temel Kültür Dizisi 11. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Topal Şevket - Şen Ayhan. "Hanefi Usul Düşüncesinde Fâsid İstidlâl Çeşitlerinden Mefhûm-i Muhâlefet". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy 17 (2020): 13 - 51.
- Topçu, Nurettin. *Mantık*. 9. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. *Farabi*. 3. Baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Turner-Beeghly-Powers. *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*. 5.Baskı. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2015.
- Türker, Ömer. *İbn Sînâ’ da Metafizik Bilginin İmkânı*. 2.Baskı. Ankara: İSAM Yayınları, 2019.

- Uluer, Zeynep. “Mecelle'nin Külli Kaidelerinin Medeni Usul Hukuku Açısından İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2023.
- Uysal, Enver. “İHVÂN-ı SAFÂ”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, t.y.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Felsefesi*. 6. Baskı. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Yaren, Tahir. *Kıyaslarda Kullanılan Bilgiler*. 1. bs. Ankara: İlahiyat, 2003.
- Yaren, Tahir. *Kıyasların Yapısı*. 1. bs. Ankara: İlahiyat, 2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Burhan”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 429-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Külli Kaideleri*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2009.
- Yücel, Hasan Ali. *Mantık Dersleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961.